

AVRASYA ETÜDLERİ

T.C. DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI

TİKA

TÜRK İŞBİRLİĞİ VE KALKINMA AJANSI

Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler
Stephen Blank

Orta Asya Cumhuriyetlerinde
Ekonomik Gelişme ve Entegrasyon
Werner Gumpel

Kazak Halkının Etnik Kimliğinin Gelişimi
Bakhytnur Otarbaeva

Türkiye ve Gagıguzlar
Ayten Kılıç

Bucak'taki Transtuna Gıgmenlerinin ve
Gagıguzların Etnik Kimliği
(18. Yüzyılın Sonu ve 19. Yüzyılın Başı)
Olga Radova

"Ortak Türk Alfabesi " Hakkında Bazı Notlar
Mustafa Öner

Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü
Gulnar Nugman

Wilhelm Radloff ve Türk Bengü Taşları
Ahmet Bican Ercilasun

Türkmen Atı
Ali Abbas Çınar

Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel Nitelikleri
Zeki Hafızoğulları

13

İlkbahar

Yazarlar İçin Not:

- Avrasya Etüdleri Dergisi öncelikle ilgi alanı Avrasya Bölgesi'yle ilgili siyaset, dış politika, toplumsal sorunlar, ekonomi, kültür, din, milliyetler, çevre, medya ve askeri konularda makale, inceleme ve kitap tahlillerini yayınlar.
- Avrasya Etüdleri Türkçe ve İngilizce dillerinde yayınlanır.
- Dergi'de yayınlanacak yazıların özgün ve analitik olması, beş bin kelimeyi geçmemesi gerekmektedir.
- Yazılarla birlikte makalenin ve yazarın özgeçmişinin kısa bir özeti de gönderilmelidir.
- Dergiye gönderilen yazıların çift aralıkla daktilo veya bilgisayarda yazılıp, dipnotların belli bir standartta olması gerekmektedir.
- Yazı ve çeviri sahiplerine uluslararası rayice uygun olarak bir telif ücreti derginin yayımından sonra ödenir.
- Avrasya Etüdleri kendisine gönderilen yazıları yayınlamama hakkına sahiptir.
- Bu dergide ifade edilen görüş ve fikirler yalnız yazarlarına aittir.; Bunlar dergiyi destekleyen Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) nın düşünce ve politikasını yansıtan metinler olarak mütalaa edilemezler.
- Bu dergide yayınlanan makale ve yazılar kaynak gösterilmek şartıyla iktibas ve atıf şeklinde kullanılabilir.
- "Avrasya Etüdleri Dergisi " Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı'nın desteğiyle üç ayda bir yayınlanır.

İsteme ve Yazışma adresi:

TİKA Yayın Birimi
Akay Caddesi No: 6
06640, Küçükesat - Ankara / TÜRKİYE
Tel : (90) (312) 417 27 90 (8 Hat)
Fax: (90) (312) 417 27 99

- Yayına Hazırlık - Baskı: Art Tanıtım Ltd. Şti.
Tel: (312) 425 38 66 Fax: (312) 425 57 27
- ISSN 1300-1612

AVRASYA ETÜDLERİ

TİKA adına sahibi
Tugay ÖZÇERİ
Büyükelçi
Başkan

★ ★ ★ ★

Editor
Erdoğan SANALAN
Emekli Büyükelçi

★ ★ ★ ★

Yazı İşleri Müdürü
Olğan BEKAR

★ ★ ★ ★

Yazı İşleri
Sibel SAKA
Feray ATAK

★ ★ ★ ★

Teknik Yönetmen
Fatih CEBECİ

İÇİNDEKİLER

Kafkasya Güvenliğinde Yeni Eğilimler
Stephen Blank
• 2 •

Orta Asya Cumhuriyetlerinde
Ekonomik Gelişme ve Entegrasyon
Werner Gumpel
• 19 •

Kazak Halkının Etnik Kimliğinin Gelişimi
Bakhytnur Otarbaeva
• 34 •

Türkiye ve Gagoğuzlar
Ayten Kılıç
• 45 •

Bucak'taki Transtuna Göçmenlerinin ve
Gagoğuzların Etnik Kimliği (18. Yüzyılın
Sonu ve 19. Yüzyılın Başı)
Olga Radova
• 55 •

"Ortak Türk Alfabesi "
Hakkında Bazı Notlar
Mustafa Öner
• 71 •

Hazar Denizi'nin Hukuki Statüsü
Gulnar Nugman
• 80 •

Wilhelm Radloff ve Türk Bengü Taşları
Ahmet Bican Ercilasun
• 92 •

Türkmen Atı
Ali Abbas Çınar
• 103 •

Türkiye Cumhuriyeti'nin Temel Nitelikleri
Zeki Hafızoğulları
• 120 •

Kitap Tanıtımı
• 127 •

KAFKASYA GÜVENLİĞİNDE YENİ EĞİLİMLER

* Stephen Blank

GİRİŞ: BÖLGESEL İSTIKRARSIZLIK FAKTÖRLERİ

Transkafkasya ve Kuzey Kafkasya'nın BDT ve Rusya'nın güvenliğine yönelik en tehlikeli bölgeler olduğu düşüncesi yönünde bir uzlaşma ortaya çıkmaktadır.¹ Bu tehlikenin kaynakları bölgenin yapısal şartlarında ve Karabağ ve Abhaz ulusal hareketleri gibi yerel devlet ve devlet olmayan oluşumların çatışan politikalarında yatmaktadır. Bu şümullü şartlar bütün bölgeyi birleşik bir strateji veya güvenlik kompleksi haline getirmektedir.²

Bölgedeki önemli devletlerin veya devlet olmayı arzulayan birimlerin hiçbirisi tamamen demokratik yapıda veya istikrar içinde değildirler. Bu devletler, Rusya örneğinde olduğu gibi, demokratikleşme yanlısı veya potansiyel olarak demokratikleşen devletlerdir. Ancak bütün bu devletlerin istikrarı tek bir kişinin sağlığına bağlıdır. Bu devletlerde öngörülen istikrarsızlık ve iç çatışmanın çıkması çok fazla zaman almayabilir. İkinci bir faktör bütün bölgenin ekonomik açıdan fakirliği ve uzun dönemli gelir sağlayan, istikrarı geliştiren ve yabancıları sürekli cezbeden, bilinen bir istikrarsızlık kaynağı enerjiye olan bağımlılığıdır. Enerji kaynakları ve boru hattı güzergahları üzerinde olması nedeniyle zengin bir ülke olan Azerbaycan hariç bütün bölge savaş ve ekonomik gerileme nedeniyle harap olmuştur veya bölge koşullarında, önemli ekonomik-siyasi zorlukların yanında, bir iyileşme ancak ortaya çıkmaktadır. Böylece bölgede ekonomik ve siyasi istikrarsızlık birbiriyle etkileşim içinde olan süreçlerdir.

* Profesör Stephen Blank Stratejik İncelemeler Enstitüsünde (ABD) öğretim üyesidir. Makalede ileri sürülen görüşler yazara ait olup ABD Ordusunu, Savunma Bakanlığını veya Hükümetini bağlamaz.

İstikrarsızlığı yansıtan ve nedeni olan üçüncü yapısal faktör, bu hükümetlerin kendi askeri güçleri üzerinde siyasi kontrolü sağlamadaki sınırlı başarılarıdır. Bu kontroller var olsa bile bunlar uzun dönemli istikrara destek olacak demokratik kontroller değildirler. Ermeni politikası büyük oranda Dağlık Karabağ ve bu savaşın taleplerinin tutsağı olmaktadır. Azerbaycan sürekli darbelerle bir aile oligarşisiyle kuşatılmıştır. Durumu biraz iyileşmiş olsa bile hem Gürcistan'ın hem de Rusya'nın çeşitli silahlı güçler üzerinde kontrolde bir takım zorluklarla karşılaştığı iyi bilinen gerçeklerdir.³ Ve Çeçenistan'da, sayısız terörist girişimler Aslan Maşhedov'un diğer silahlı gruplar üzerindeki kontrolünün sınırlarını göstermektedir. Bundan dolayı büyük devletleri de içine çekebilecek bir savaşa neden olabilecek, ciddi, önemli, günümüz için tehlikeli olan denetim dışı gruplar vardır. Örneğin General Anatoli Kulikov idaresindeki muhtemelen Rusya'nın en iyi silahlı gücüne sahip olan Rusya İçişleri Bakanlığı, eğer uygun bir bahane ve destek bulabilirse Çeçenistan'a karşı harekate geçmekten memnunluk duyacaktır.⁴ Benzer şekilde, Rus hükümetince Çeçenistan'a karşı kullanılmak üzere silahlandırılacak Rus Kazakları bu tür bir çatışmayı başlatabilirler-gercekleştirebilirler, çünkü Kazaklar Çeçenistan'da kaybettikleri toprakları yeniden ele geçirme özlemi içinde görünmektedirler.⁵

Silahlı kuvvetler üzerinde etkili kontrolün olmaması bölgesel etnik çatışmaların yayılmasına imkan vermektedir. Bu dördüncü yapısal istikrarsızlık faktörüdür. Trotsky Kuzey Kafkasya'yı etnografik bir müze olarak adlandırmıştır ve bu bölge üzerinde bilinçli şekilde milliyetçi ajitasyon için kullanılan, bilimsellik olarak gösterilen akademik, yarı-akademik, birtakım milliyetçi ve etnografik teoriler üretilmiştir.⁶ Bu nedenle Kuzey Kafkasya'da durumundan memnun olmayan müslümanların ve geniş bir etnik çatışmaya dönüşebilecek olan siyasal şiddet olaylarının sayısı gittikçe artmaktadır.⁷ Transkafkasya'da Gürcü-Abhaz çatışması kesinlikle çözülmemiştir ve bir çözüme de yakın değildir. Nisan 1997'de Dağlık Karabağ'da yeniden çatışmalar patlak vermiştir. AGİK Minsk Grubu, Rusya, ABD ve Türkiye bu bölge için yeni bir barış planı yapmışlarsa da bugün için her iki tarafın bu planı kabul edip etmeyeceği belli değildir.⁸

BÜYÜK OYUN VE RUS POLİTİKASININ SIKINTILARI

Bu son nokta diğer bir yapısal sorunu ortaya koymaktadır. Orta Asya kadar Transkafkasya da yeni bir "Büyük Oyun"a sahnedir. Azerbaycan'dan geçen veya Azerbaycan'da büyük enerji kaynaklarının varlığı Batının ve özellikle Amerika'nın ilgisini Azerbaycan'ın Rus nüfuz alanına girmesini engellemeye çekmiştir. Rusya bütün yabancı nüfuzu bölge dışında tutmak için bölgedeki petrol ve gaz üzerinde bir monopol oluşturmaya ve Azerbaycan'ı abluka altına almaya çalışmıştır.

Türkiye Azerbaycan'ı doğal bir dost ve müttefik olarak değerlendirmektedir ve Transkafkasya'yı kendi nüfuz alanına açılan yeni bir bölge olarak görmektedir. Bunun sonucunda Türkiye'nin Azerbaycan'daki ticaret ve yatırımları artmış ve Türkiye boruhatlarını kendi ülkesi üzerinden geçirtmeye çalışmış ve Azerbaycan'la güvenlik konusunda anlaşmalar ve eğitim protokolleri imzalamıştır. Bu anlaşma ve protokollerin içeriği kasten diğer ülkelerin kendi değerlendirmelerine bırakılmıştır. Bu politika Bakü'nün Moskova'ya karşı direnmesine yardımcı olmayı hedeflemektedir ve başarılı olduğunu da kanıtlamıştır. Türkiye Rusya'ya karşı bölgesel statükonun yeniden düzenlenebilmesi fırsatının doğduğunu görmekte ve elinden geldiği kadar bu yönde çalışmaktadır. Bununla birlikte Türkiye'nin zayıflığı Rusya'ya karşı açıkça karşı çıkmasından ve daha fazla Rusya'nın şüphelerini arttırmaktan alıkoymaktadır. Böylece, nihai analizde Türkiye bölgede Washington'un yardımına bağlıdır ki bu yardım da zaten büyük oranda verilmektedir.⁹

İran da bölgede Amerikan nüfuzunun yayılmasının ve Azeri milliyetçiliğinin kuzey İran'da bir irredantist hareket yaratmasının engellenmesinde hayati çıkarlara sahiptir. İran ayrıca, özellikle Rusya silah ve teknik know-how sağlama konusunda istekli oldukça, zaten patlamaya hazır bölge üzerinde Rusya'yı kendisine düşman etmede bir kazanç görmemektedir.¹⁰ Ve doğal olarak İran Hazar enerji kaynaklarının işletilmesi, rafine edilmesi ve taşınmasıyla ortaya çıkacak gelirlerden faydalanmak için kendi imkanlarını maksimize etmeye çalışmaktadır. Bu nedenle İran ve Rusya genellikle Kafkasya ve Orta Asya'da enerji konusundaki gelişmeler üzerinde Batı'nın kontrolünü veya etkisini engellemek için uyum içinde hareket etmişlerdir. İran

Ermenistan'a fazla miktarda askeri-siyasi-ekonomik destek vermiştir ve Azerbaycan'ın kendi enerji kaynaklarını işleme yeteneğini asgariye indirmek için Rusya ile bir ittifak şeklinde olmasa da çalışan bir işbirliğini devam ettirmeye uğraşmıştır.

Bu arada Bakü bölgedeki bu düşmanlıkları Ermenistan karşısındaki konumunu güçlendirmek ve Moskova'nın etkisinden kurtulmak için kullanmıştır. Bu politika büyük oranda Moskova'nın planlarını boşa çıkarmıştır ve bölgede artan tehditleri Amerikan, Batılı veya Türk nüfuzundan kaynaklandığını düşünen çok sayıdaki Rus aydınını da çileden çıkarmıştır.¹¹ Gerçekten Batının desteğiyle Bakü'nün yürüttüğü diplomasi açıkça Rusya'yı kendi politikalarını değiştirmeye ve Bakü'yle bir uzlaşmaya varmaya zorlamıştır. 1992-96'da olduğu gibi aynı personel ve yanlış politikalar ile devam etmekten ziyade, Moskova kendi dış politikasıyla ilgili personelinin değiştirmiş ve Azeri petrol projelerinden pay almak için müzakerelere başlamıştır. Hatta 1997'nin ortasında Rusya Bakü ile, Bakü açısından büyük bir zafer olan iki ülkenin içişlerine karışmasını reddeden bir dostluk anlaşması imzalamıştır.¹² Bu demek değildir ki Rusya sonsuza kadar baskı diplomasisini terketti. Bu değişiklik daha ziyade dış ve yerel karşı koyuşun ve azalan gücünün Rusya'yı günümüzde Bakü'de nüfuz kazanabilmek için yeni politikaları ve enstrümanları kabul etmeye zorladığını göstermektedir. Diğer bir deyişle, muhtemelen Gürcistan, Ermenistan, Çeçenistan, Azerbaycan ve de diğer Hazar'a kıyısı olan devletlere karşı uygulanmak üzere darbeler, doğrudan güç kullanımından ziyade ekonomi diplomasisi ve ekonomik baskı alanında daha fazla çaba görebiliriz.

Moskova, bölgede kendi hegemonyasını kurmaya yönelik politikasının bir parçası olarak bu çatışmalarla ilgili olarak mevcut statükoyu dondurma, veya bir çözümü dikte ettirmeye çabalamıştır.¹³

Ancak bu politikalar başarısızlığa uğramıştır. Bugün Rus askeri ve ekonomik gücünün gözle görülür bir geri çekilişi bölgesel politikaların şekillenmesinde önemli bir rol oynayan diğer bir yapısal faktördür. Abhazya ve Kuzey Kafkasya'da Rus kuvvetleri şimdi görünürde barışın olmadığı çok hassas bir ateşkesi denetliyorlar ve Gürcistan'da Eduard Şevardnadze'nin hükümeti artan bir şekilde Abhazlarla olan çatışmanın çözümünü uluslararası plana çekmeye çalışıyor ve

Rusya'ya Gürcistan'ın tarafında olması için baskı yapıyor. Böylece Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan Washington, BM ve de NATO'dan yardım almaya çalışıyorlar.¹⁴

Baskıcı diplomasinin başarısızlığı ve Çeçenistan'daki yenilginin şoku yüzünden Rusya zaten Grozni ve Bakü ile yaptığı anlaşmaların da gösterdiği gibi bölgeden geri çekilmektedir.¹⁵ Eğer bu trend devam ederse Moskova, Kuzey Kafkasya üzerindeki etkin askeri kontrolünü ve Transkafkasya ve daha da ilerisi Ortadoğu'daki Rus nüfuzu için stratejik önemi olan bir geçiti kaybedebilir.¹⁶ Belki de bu neden yüzünden Rus politikası açıkça değişmiş ve 1996 yılından sonra Azerbaycan ile bir uzlaşmaya varmaya çalışmıştır.

Bu güne kadar Rusya'nın bölge politikasını, bu çalkantılı bölgenin dışında kalmak, veya yerel çatışmalara karışmak, veya kendi elit sınıfının göz diktiği petrol üzerinde bir kontrol kuramamak şeklindeki stratejik kabuslar yönlendirmişti. Bu strateji sadece baskıcı diplomasiden değil ayrıca eski zamandan beri uygulanan Çarlık ve Sovyet böl ve yönet politikalarından oluşuyordu. Rusya üsler ve kalıcı stratejik destek noktaları elde etmek, AKKA'yı değiştirmek, kendine özel bir nüfuz sahası oluşturmak ve yerel enerji sektörü üzerinde kontrolü ele geçirmek için Gürcistan ve Azerbaycan'a karşı irredantistleri ve isyancıları desteklemiştir.¹⁷ Ancak bu strateji sadece Moskova'ya yetersiz bir kazanç sağlamıştır.

Moskova, Türkiye tarafından desteklenen Azerbaycan'la savaşı devam ettiği sürece Rusya'ya yönelmek zorunda olan Ermenistan'la yakın bir işbirliği içindedir. Ermeni politikası yerel Türk devletlerine karşı geçmişin esiri olduğu ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a yeniden katılması mücadelesi kendi diasporasının aşırılıklarıyla belirlendiği sürece, güvenlik politikasında çok az esnekliğe sahip olur ve kendini mutlaka Moskova'yla bir tutmak zorunda kalır. Rusya bu ilişkiden daha fazla kazanç sağlamaktadır çünkü Ermenistan'da uzun dönemli bir üs elde etmiştir ve Erivan'la ilişkilerini düzenleyen bir antlaşma imzalamıştır ve bu işbirliği Moskova'nın Türkiye'ye baskı yapmasına imkan vermektedir. Moskova ayrıca büyük bir bölgesel esneklik kazanmıştır ancak bunu kalıcı kazanca dönüştürememiştir. Ermenistan halen Bakü'yü tehdit edebilir, Türkiye'de Kürt saldırılarını kışkırtabilir ve her iki ülkedeki boruhatlarını tehdit edebilir ve böylece

bunu barış zamanında boru hatları işine bir faktör olarak kendisinin katılımı için dış güçleri zorlayabilir. Ancak, önceki savaşlarda olduğu gibi, Ermenistan kendisini terkedecek olan Rusya'nın önemli ölçüde insafına kalmıştır ve sahip olduğu alternatiflerin azlığından dolayı Erivan bugün antlaşma ve üslerin sayesinde güvencededir. Bu işbirliği kesinlikle Rusya'ya büyük fayda sağlarken, Moskova'nın diğer politik fiyaskoları, Rusya'nın artık bölge üzerinde özel bir hegemonya kurabilecek yeteri güce sahip olmadığını ve belki de bölgesel konumunu istikrara kavuşturmak için Erivan'ı terkedeceğini göstermektedir. Erivan, kendisi açısından, güçten başka bir politika seçeneğini benimsemeye isteksiz gözükmektedir ve böylece bölgeyi istikrarsızlaştırmaya devam edebilir ancak istikrarsızlıktan başka herhangi bir kazanç sağlayamaz.

Bu arada Rusya kendi ekonomik bunalımı ve rakiplerinin nispi ekonomik gücü nedeniyle zayıf olduğu ekonomi alanında diğer aktörlerle artan bir şekilde rekabet etmeye zorlanmaktadır. Rusya'nın gözle görülür biçimde bir devlet olma yolunda ilerleyen Çeçenistan'daki yenilgisi, askeri zayıflığı ve ekonomik bunalımı nedeni ile Kuzey Kafkasya'daki bölgeler üzerindeki kontrolünün daha da aşındığını göstermiştir. Bu bölgelerin bir kısmı kendi paralarını basarken bölge genelinde yerel şiddet artmaktadır. Ancak Rusya burada Batı'yı dışarıda tutmakta (NATO'yla imzaladığı "Kurucu Senet" BDT'deki barış gücü operasyonlarında Rusya'ya veto hakkı veriyor) ve hegemonik politika izlemekte kararlıdır. Ancak Rusya sadece bölgedeki istikrarı bozabileceğinden ve yasal bir otorite veya istikrar sağlayamayacağından bu politikaları bölgesel ve uluslararası direnmeden başka bir sonuç doğurmayacaktır.

BÜYÜK OYUN: YEREL DEVLETLER DIŞ GÜÇLER

Rusya'nın Transkafkasya üzerinde hegemonya kurma politikası, yerel devletler ve ilgili dış güçlerce Rusya'nın girişiminin önünü kesen aynı derecede bir karşı tepki politikasına yol açmıştır. Bakü, Erivan ve Tiflis az veya çok oranda, Moskova'ya karşı bir Batılı denge unsuru (ki Batı ve özellikle de Washington ve Ankara memnuniyetle sağlamak istemektedir) aramaktadır.¹⁸ Gelişen ticari ve ekonomik ilişkiler ve enerji ve boru hattı alanlarının ötesinde yatırım projelerine verdiği destekten ayrı olarak Türkiye, Azeri askerlerini eğitmekte ve Gürcistan

ve Azerbaycan'a ekonomik-siyasi yardım sağlamaktadır. Yasal kontroller ABD'nin Azerbaycan'a yardım programlarını kısıtlamaktadır ancak Washington'un diplomatik desteği öyle büyüktür ki yabancı yatırımcılar şimdiden 12 milyar doları Azerbaycan'a yatırmışlardır.¹⁹ Diğer Batılı güçler de özellikle de Fransa ve İngiltere, yükselen bir bölgesel profil çizmektedirler.

Daha da önemlisi Kafkasya 1995'te AGİT'in ve Avrupa'nın gündemine girmiştir. Azerbaycan'daki bunalım, Rusya'nın Dağlık Karabağ'da ve Çeçenistan'da AGİT'in arabuluculuk girişimlerini engellemesi, AGİT'i seçimleri gözleme ve arabuluculuk girişimlerine dahil olmaya zorlamıştır.²⁰ AGİT'in müdahalesi bu bölgeyi Avrupa güvenliğinin sınırı ve Avrupa gündeminin kalıcı bir sorunu yapmıştır.²¹ Azerbaycan "Barış için Ortaklık" programına katılmaktadır ve Ermenistan ve Gürcistan'la beraber Abhazya ve Dağlık Karabağ'da NATO'nun arabuluculuk girişimini sağlamaya çalışmaktadırlar.²² Avrupa'nın müdahalesinin boyutu yalnızca NATO genişlerse ve Rusya'nın gücü azalırsa artabilir. Romanya da Hazar enerji kaynakları rekabetine dahil olan en son oyuncu olmuştur.²³ Bu rekabet Rusya'yı zorunlu olarak bölgesel güvenlik gündeminin daha da uluslararası nitelik kazanması gerçeğiyle yüzyüze getirebilir. Ancak bu gelişme ayrıca Avrupa devletlerini, özellikle Yunanistan, Türkiye, Birleşik Devletler, Fransa ve İngiltere'yi rahatsız edici durumlarla karşı karşıya bırakabilir.

Aynı zamanda yerel devletler de Moskova'nın kendileri üzerindeki ağırlığından kurtulmak için uluslararası ilişkilerini çeşitlendiriyorlar ve geliştiriyorlar. Özellikle Gürcistan ve Azerbaycan günümüzde bu yönde oldukça dış desteğe sahiptirler. Bu üç devlet Barış İçin Ortaklık programına katılmıştır ve Batılı askeri çevrelerinin etkilerine açık hale gelmişlerdir ve bu çevrelerle ve hükümetlerle düzenli ilişki içindedirler.²⁴ Bu süreç, bölgedeki Rus üslerine rağmen bölgesel bir Rus askeri monopolünün oluşma şansını azaltmaktadır. Bu dört devletin hiçbiri AGİT'in (her ne kadar Rusya bu örgütün faaliyetini engellese de) Dağlık Karabağ savaşının çözümüne veya Çeçenistan'daki seçimde gözlemci olarak katılmasını engellemek için resmi bir girişimde bulunmamıştır.

Bölgenin güvenlik sorunlarının bu şekilde uluslararasılaşması uzun vadede hayati öneme sahip olacaktır ve Batı bu durumun önemini henüz tamamen değerlendirememektedir. Ancak Moskova, kendi zayıflığı ve maceracılığı yüzünden bölgede yeniden hegemonya kurma girişimleri üzerinde artan kısıtlamaların farkına varmaktadır. Batı bu zayıflığı, Moskova'nın korktuğu gibi, Rus siyasi düşüncesinde öylesine yer etmiş olan büyük güç projesini önleyecek uzun dönemli sağlam pozisyonlar elde etmek için kullanmaktadır.²⁵ Bölgenin üç devleti açıkça ve güçlü biçimde bu uluslararasılaşma sürecini desteklemektedirler ve bu sürece bölgede uluslararası ekonomik bağları çeşitlendirerek ekonomiyi de katmaya çalışmaktadırlar ve aşırı bağımlılıktan ve böylece Rusya'ya boyun eğmekten kaçınmaktadırlar.

Bölgesel güvenlik sorunlarının bu şekilde uluslararasılaşması, Transkafkasya devletleri, Ukrayna ve Çeçenistan'ın bölgesel güvenlik mekanizmaları oluşturma çabalarıyla paralel gitmektedir. NATO henüz bölgedeki barış gücü operasyonlarına kendisini bağlamaksızın, Kafkasya'ya ilgiyle yaklaşmaktadır.²⁶ Bakü ve Tiflis BDT içinde, Ukrayna ve de Kazakistan ile bir blok şeklinde olmasa da gevşek bir birlik oluşturmak istemektedir. Bu oluşum Rusya'ya enerji açısından bağımlı olan Ukrayna'ya başka seçenekler sağlayarak ülkenin enerji darboğazını hafifletmeyi; üç Kafkasya devletine Rusya'nın dahil olmadığı boru hattı, ticari güzergahlar, sanayi malları ve siyasi destek konularında alternatifler sağlamayı; ve Rus dış politikasının temel hedefi eski Birlik'in yeniden oluşturulması için BDT'yi bir araç haline getirilmesini amaçlayan Rus girişimlerine karşı genellikle bir kalkan olmayı hedeflemektedir.²⁷ Ve Çeçenistan Gürcü-Abhaz müzakerelerine katılmak için çabalamaktadır.²⁸ Güvenlik mekanizmalarının bu şekilde yayılması nihayetinde yerel hükümetlerin önleyici diplomasi, sürekli müzakere ve çatışmaların çözümü (Moskova'ya bağımlı olmaksızın) için kendi mekanizmalarını oluşturabilmelerini sağlayacaktır. Bundan sonra bu hükümetler kendi aralarındaki bölünmeleri kullanmaya dayalı Rusya'nın emperyal oyunlarına ve stratejilerine karşı olan zayıflıklarını azaltabilirler veya bunlardan kaçınabilirler. Kısaca, ortaya çıkan bölgesel uluslararası ilişkiler sistemi veya modeli Moskova'nın bu süreci durdurma veya kontrol etme uğraşlarına rağmen şekillenmektedir.

Bundan dolayı bu yeni güvenlik kurumları veya ortaklıklar, yerel savaşları durdurmayı amaçlayan yabancı ve uluslararası çabalarla birlikte, bir yandan yabancı çıkarlar ve öte yandan Çeçenistan ve diğer dört BDT üyesi için yerel egemenliği güvence altına almak arasında bir denge oluşturma girişimlerini göstermektedir. Bu eğilimler, uluslararası toplumla askeri-siyasi ve ekonomik bağları arttırma çabalarıyla birlikte, işbirliği temelinde güvenliği geliştirmeyi amaçlamaktadır. Halen, bölge devletleri ve Çeçenistan otonom uluslararası aktörler olarak dünya politikasına tam katılıma yönelik izleyecekleri yolun sadece başındadırlar. Ve, yukarıda gösterildiği gibi, bu hedeflere ulaşmada pek çok köklü engel vardır.

ÖZET VE SONUÇLAR

Etnik çatışmaya olan eğilimin, 1991 yılından beri gelişen olaylara bakıldığında var olduğunu gözlemciler farketmektedir. Gerçekten bir kısım gözlemci, Sovyet milliyetler politikasına ve Sovyetler Birliği çöktüğü zamanki koşullara bakıldığında bu tür savaşların kaçınılmaz olduğuna inanmaktadır.²⁹ Bununla birlikte, bu savaşlarda ayrı başkentlerde liderler tarafından verilen siyasi kararlar, düşmanlıkların başlamasını, uzun bir süre devam etmesini ve dış manipülasyona açık olmasını adeta garantilemiştir. Bundan dolayı siyasetin yapmış olduğunu siyaset bozabilir. Eğer gerçek barış ve tam bağımsızlık, ekonomik istikrar ve gelecekteki refah sağlanabilirse, siyasi istikrar mutlaka kök salacaktır. Ne yazık ki bölgedeki pek çok faktör uzun-dönemli istikrara karşı çalışmaktadır. Çeçenistan ve bölgenin dört kilit devletinde kişisel hükümete başvurulması kalıcı barış ve özgürlük için en zorlu yapısal engeldir, çünkü siyasal gücü doğal olarak istikrarsız yaparak bir kişiye veya onun çevresine bağımlı kılmaktadır.

Ayrıca devam eden bölgesel kişisel, devlet gücüne katılımın herşey olduğu bir ortam yaratmakta ve durumdan memnun olmayan etnik veya başka türlü asileri, kendi avantajları doğrultusunda kullanmaya oldukça istekli yabancı unsurlarla entrika çevirmeye teşvik etmektedir. Kişisel ayrıca hükümetin kurumsallaşmasını ve hukukun egemenliğini teşvik etmemektedir. Böylece kişisel hukuki otoritenin dışında yarı askeri güçlerin gelişmesi veya silahlı güçlerin

siyasallaşması için büyük fırsatlar yaratmaktadır. Kavram olarak kişisel yönetim kitlesel devlet yolsuzluğu, ekonomik yarı gelişmişlik veya gelişmemişlik ve genel bir hukuk dışılık; sık sık tek seçenek olarak etkili siyasi eylemin yerine geçen şiddet ile tanımlanmaktadır. Ve otoriter yönetim genellikle çok etnik yapıli toplumlarda etno-sosyal husumeti ve ayrılıkları yeniden yarattığından veya yoğunlaştırdığından şiddet unsurları üzerinde kontrol eksikliği ve toplum için sosyo-ekonomik korunmanın ve hukuki egemenliğin olmaması etnik şiddet için mükemmel bir bahane ve gerçek bir neden olmaktadır. Şiddet bir kez başlayınca da onu iki nedenden ötürü durdurmak zordur. Birincisi toprak ve egemenlik ile devletin ve hükümetin bütünlüğünün gündemde olduğu yerlerdeki etnik savaşlar iç savaşlardan daha zor durdurulabilir.³⁰ İkinci bir neden bu tür bölge koşullarında yabancı komşular hemen hemen kesinlikle durumdan yararlanmaya çalışırlar ve kendi avantajları için de durumun sürmesini isterler.

Özellikle Rusya, kendi çıkarlarını devletlerarası ve topluluklararası etnik düşmanlığın devamlı hale gelmesiyle özdeşleştirmiştir. Rusya Gürcistan'ın, Gürcü sığınmacılar Abhazya'ya geri dönmedikçe Rus barış güçleriyle ilgili anlaşmayı yenilemeyeceği tehdidinde bulunarak Abhazya'yı yeniden ele geçirmek için kendisine şantajı yaptığını ve böylece Abhazya'nın bağımsızlık umutlarını söndürmeyi umduğunu iddia etmektedir. Böylece Gürcü Başkan Eduard Şevardnadze Washington'da şunları söylemiştir: "Kafkasya'daki çatışmalar sorununu Rusya'nın bağımsız olarak halletme potansiyeli tamamen tükenmiştir."³¹

Gürcü yöntemi gerçekten kendi hedefleri doğrultusunda çalışırken, Rusya'nın bölgesel davranışları kendisinin tarafsız bir barış yapıcı olma iddiasını ve de siyasi bir çözümü geliştirmek için barış gücü operasyonlarında izlediği methodları boşa çıkarmaktadır. Barış operasyonlarında (mirotyorcheskie operatsii-barışı yapma veya barışı oluşturma operasyonları) Rus kuvvetleri genellikle isyanı kontrol altına alan bir operasyonel doktrin kullanırlar. Bu doktrin Rus kuvvetlerinin muharip güçler arasına girmelerini ve Rus Kuvvetlerinin bu hasım güçlerle birlikte ortak kuvvetler oluşturulmalarını amaçlar. Bu doktrin çatışmaları tamamen değilse de çoğunlukla durdursa da siyasi bir çözümü geliştirme de çok az şey yapmıştır.

Böylece bu tür çatışmalar bir çözüme ulaşmadan donmuş çatışmalar olarak kalmıştır ki bu da Moskova'nın isteklerine muhtemelen uymaktadır ancak müzakerelerde bir arabulucu olarak güvenilir ve önyargısız bir rolü üstlenmesini engellemektedir. Ayrıca, Rusya'nın geçmiş tarihi ve yakın zamanlardaki siyaseti bunu geçersiz kılmaktadır ve Rus gözlemcilerin çok iyi şekilde bildiği gibi Rusya'yı etno-siyasi çatışmalarda böyle kolaylaştırıcı bir rol oynamaktan alıkoymaktadır. Üstelik Rus gözlemcilerin de belirttikleri gibi Rusya kendi federasyonu içinde gerçekte bir çatışmaların çözümü mekanizmasına sahip değildir. Bu gerçek bu tür mekanizmaların Gürcistan'da olduğu gibi yabancı barış operasyonlarında kullanılması fikrini absurd kılmaktadır. Çatışmaların çözümü mekanizmalarının yokluğu Rusyayı barışı sağlamada başarısız olduğu kanıtlanmış metodları kullanmaya zorlamakta ve en üst düzeydeki müzakerelerde örneğin Kuzey Kafkasya'daki gibi Rusya Federasyonu içindeki etno-politik çatışmalarda benzer durumlar yaratmaktadır. Esasında, Kuzey Kafkasya'da herhangi bir şekilde askeri gücün gerçekte konuşlandırılması veya bulunması tehdidi, her bir etnik-siyasi çatışmanın ve bu çatışmaların patlamasını önleme çabalarının arkasında yatmaktadır. Bu 1991'den beri yaşanan bir durumdur. Bu mentalitenin dış operasyonlara taşınması gerçekten sürpriz olmaktadır.³² Kuzey Kafkasya ve Transkafkasya'daki pekçok savaşın herhangi bir siyasi çözümü bu nedenle gerçekleşmekten uzak görünmektedir. Ve Dağlık Karabağ'da Bakü'nün enerji diplomasisi ve Rus hegemonyası korkusundan kaynaklanan uluslararası baskı Moskova'yı, serbest şekilde hareket etme umuduna rağmen uluslararası bir sürece katılmaya zorlamıştır.

Bununla birlikte Rusya'nın politikaları, herkesce istikrarsız olduğu bilinen Rus siyasetinin üst düzeylerindeki personel değişimlerine ve oluşumlarına bağlıdır. Son zamanlardaki eğilimlere rağmen bu kapsamda gerçek tehlike varlığını sürdürmektedir: Moskova her ne kadar haklı ve/veya kalıcı bir çözümü empoze etme yeteneği olmasada da barışı engellemek ve yerel problemlere yönelik askeri yaklaşımı korumak için çatışmaların çözümünde bölgesel farklılıkları kullanabilir. Diğer bir deyişle, Moskova çok kolay şekilde kendi bütünlüğünü riske sokan strateji ile bir maceraya kalkışabilir. Örneğin küçük polis eylemleri düzeyinin üstünde kullanılabilir konvansiyonel

gücün olmadığı ve bütün Kuzey Kafkasya savaşın eşiğinde olduğu bir zamanda, Rusya'nın Karadeniz Donanması Kumandanı, Amiral Viktor Kravchenko, bölgeye özel füze taşıyan hovercraftlar ve uzun menzilli savaş uçaklarını konuşlandırarak Rusya'nın bölgede Türkiye'yle askeri eşitliğini sağlayacak bir programı açıkladı. Bunlar, halihazırdaki gerçek tehlikelere bakıldığında faydası az olan konuşlandırmalardır. Böylece herhangi bir potansiyel bölgesel çatışmada Moskova yanlış bir savaşta halihazır tehlikeler için uygun silahlar ve sistemlerle savaşıyor olacak.³³

Moskova'nın kendi bütünlüğünü riske atabileceği bu tür bir savaş, Çeçenistan örneğinde olduğu gibi Rus hükümeti ve ordusunu da içine alacaktır.³⁴ Bununla birlikte, Rus siyasetinde MVD ve Kazaklar gibi Kulikov'un da ifade ettiği şekilde Çeçenistan'ı yeniden ele geçirme veya "Rusya için savaşma" çağrıları yapan çok sayıda güç vardır. Böylece Çeçen görevliler "Çeçenistan'ın düşmanlarının" Kuzey ve Güney Osetya, Dağıstan ve İnguşya'yı Çeçenistan'la çatışır hale getirme amacıyla, Çeçenistan'la bu cumhuriyetler arasında bir çatışmayı provoke etmek için çatışmalara izin veren bir plan çizdikleri suçlamalarını yaptıklarında; nispeten doğru konuşuyorlardı. Benzer şekilde, Rus gözlemciler ve görevlilerde 1995-96 yıllarında Rusya'ya karşı yıkıcı terörist saldırıları yöneten Salman Raduyev gibi Çeçen komutanların Rusya'yı böyle bir çatışmaya çekmek için kuvvetler oluşturdukları ve Dağıstan'a provokasyon saldırıları düzenledikleri suçlamasını yaptıklarında muhtemelen haklıydılar.³⁵

Her iki tarafta da yukarıdaki işleri yapacağı söylenen güçlerin açıkça her iki hükümetçe çok iyi kontrol edilemeyen güçler olduğunu da belirtmek lazım. Bundan dolayı bölgesel güvenlik sorunlarının en tehlikeli yönlerinden birisi Rus silahlı kuvvetleri ve suç unsurları üzerindeki kontrol eksikliğidir ki bu bu başarısızlık bu bağlamda bölgesel başarısızlıklarla paralel gitmektedir. Yerel başkentlerin (Moskova, Grozni, Erivan, Bakü ve Tiflis) herhangi birindeki iç siyasi karışıklık yerel ve de uluslararası tepki zincirini kolaylıkla başlatabilir. Bu da niçin çok sayıda gözlemcinin bu bölgeyi BDT'deki en tehlikeli bölge ve bir "kazan" olarak gördüğünü açıklamaktadır.³⁶

Böyle bir beklenmedik gelişmeyi başlatabilecek öngörülemeyen bir olaylar zincirine yol açabilecek husus sadece yerel hükümet-

lerin zayıflığı ve Türkiye, İran ve ABD'nin ilgisi değil, ayrıca Rusya'nın kişisel veya başkanlık rejiminin aşırı öngörülemezliği ve istikrarsızlığıdır. Rusya'nın Transkafkasya'yı ve de Kuzey Kafkasya'yı kontrol etme yeteneği azalmaktadır. Eğer Rusya kendi silahlı kuvvetlerini demokratik şekilde kontrol etme de dahil siyasi ve ekonomik reformları kurumsallaştıramazsa, merkezi gücün zayıflaması süreci kolaylıkla çatışmaların Rusya Federasyonu'nun kalbine, kuzeye doğru yayılmasını ve yoğunlaşmasını sağlayabilir.

Bugüne kadar Rus stratejisi, hedefleriyle kendi gerçek gücünü karşılaştırmanın temel gereklerini ihmal etmiştir. Bunun yerine bugünkü politika büyük güç statüsü politikasını özlemektedir; sorumluluk almadan, Rusya'nın gerçek şartlarına değil potansiyeline dayanan bir politika. Temel hedef, kendi himayesi altında BDT'nin yeniden birleşmesi kitaplarda kalmıştır her ne kadar realite ve Ukrayna'yla imzaladığı yeni antlaşma bu hedefin gerçekleşmesini engelliyorsa da. Rusya'nın niçin bu politikada ısrar ettiğinin bir açıklaması şudur: Böyle bir hedef olmaksızın Rusya içindeki ayrılıkçı eğilimler güç kazanır ve Rus devleti yıkılabilir inancıdır.³⁷ 19.yüzyılda olduğu gibi, emperyal politikalar iç rahatsızlığı durdurmaya veya mani olmaya hizmet etmektedir. Bu politika o zaman işlememişti ve kesinlikle de bugün de işlemeyecektir. Rusya Çeçenistan'a bile boyun eğdirememiştir.

Ancak bu bölge etrafında ve Rusya'da çok sayıda patlamaya hazır unsur olduğundan maceracılar, başka türlü herşeyi kaybedeceklerini görerek bu politikayı uygulamaya çalışmaktadırlar. Gerçekten, pek çok kişi Batı'nın Transkafkasya'ya nüfuz edişi nedeniyle gelecek hakkında açıkça kötümser ifadelerde bulunmaktadır. Bundan dolayı Kafkasya'daki oyuncular ve maceracılar Rusya'da stratejik gerçeklik veya gündemdeki politikalar hakkında sağlam bir konsept sahibi olmayan benzer fikirdeki aktörleri harekete geçirebilirler. Bir devletteki iç istikrarsızlıklar ve yapısal bozukluklar, diğer devletlerdeki pek çok aktörün ilgisinin bu ülkeye yönelmesini kolayca sağlayabilir. Böylece bu yapısal bozuklukların birleşmesi Kafkasya'yı BDT'teki en tehlikeli bölge haline getirmiştir ve aynı zamanda bölgeyi istikrara kavuşturmayı ve şiddet olaylarının yenilenmesini engellemeyi ön-gören güçlü iç ve dış politikalar için bir hedef oluşturmaktadır.

Bugün bölgede bütünleşme yönünde çalışan güçlerin, bölünmeyi amaçlayan güçleri yenip yenemeyeceği belli değildir. Ancak devam eden çatışmalar üç Transkafkasya devletinin ve muhtemelen de Rusya'nın geçerliliğini ortadan kaldıracak gerçeği yüzünden bu mutsuz bölge için çözüm ararken kaybedecek bir saniyemiz yoktur. Önleyici diplomasi için haykıran bir bölge varsa orası Kafkasya'dır.

Dipnotlar:

1. 22-26 Mart 1997 tarihlerinde Toronto'da International Studies Association tarafından düzenlenen yıllık toplantıya katılan bilimadamlarının vardığı sonuçtu. Toplantıya Rusya, Birleşik Devletler, Kazakistan, Gürcistan ve Ukrayna'dan bilimadamları katılmıştı. Bu kişiler P.Terence Hopmann, Andrei Zagorskii, Leonid Kistersky, Ouismeric Kasenov, ve George Khutaishvili.
2. Güvenlik kompleksi fikri için bakınız, Barry Buzan, **People States and Fear**, İkinci Baskı Boulder, Colorado: Lynne Rienner Publishers, 1991, s.188-226.
3. Charles Fairbanks, "The Postcommunist", **Journal of Democracy**, VII, No.4, October, 1995, s. 18-34.
4. Georgiy L. Mirsky, **On Ruins of Empire: Ethnicity and Nationalism in the Former Soviet Empire**, Westport, CT: Greenwood Publishing Group, 1997, s.78-80. "Kulikov Sends Chechnya Tough Message", **Reuters and Interfax**, 29 Nisan 1997.
5. Ibid., s.81-82 ve Rusya'nın içinde ve dışındaki bütün etnik sorunlarla Kossakları ilişkilendiren bir çalışma için bakınız, Tatiana Mastuygina ve Lev Perepelkin, **An Ethnic History of Russia: Pre-Revolutionary Times to the Present**, Vitaly Naumkin ve Irina Zviagelskaia Editörler, Westport, CT: Greenwood Publishing Group, 1997, s.160-211.
6. Valery Tishkov, Ethnicity, **Nationalism and Conflict in and after the Soviet Union: the Mind Aflame**, Thousand Oaks, CA; London ve New Delhi: Sage Publications, 1996, s.7-21.
7. Böylece Temmuz 1997'de Kuzey Osetler ve İnguşlar arasında çatışmalar yeniden başlarken Dağıstan'da durum kötüleşiyordu ve Çeçen müzakereleri durmuştu.
8. Eleştirel ancak ayrıntılı olmayan bir Rus görüşü için bakınız, **Kommersant**, Rusça, 21 Temmuz 1997, **Foreign Broadcast Information Service Central Eurasia** (bundan sonra **FBIS SOV**), 97-211, 30 Temmuz 1997.
9. William Hale, "Turkey, the Black Sea, and Transcaucasia", John FR.Wright, Suzanne Goldenberg, ve Richard Schofield, (Editörler), **Transcaucasian Boundaries**, New York: St.Martin's Press, 1996, s.54-70.
10. Stephen Blank, "Russia and the Gulf", **Perspectives** (Ankara), 1/4, Aralık 1996- Şubat 1997, s.30-35.
11. Nicolai A.Kovalsky, "Russia and Mediterranean Security", **Mediterranean Quarterly**, VIII, No.2, Yaz 1997, s.100-113. V.Priakhin, "Russia: Peace Efforts in the Transcaucasus", **International Affairs**, No.4, 1996, s.64-69.
12. **Radio Free Europe/Radio Liberty**, 3 Temmuz 1997.
13. Dmitri Trenin, "Russian Security Interests and Policies in the Caucasian Region" and Dmitri Danilov, "Russia's Search for an International Mandate in Transcaucasia", her iki inceleme şu kitabın içinde, Bruno Coppieters, Ed., **Contested Borders in the Caucasus**, Brüksel, VUB University Press, 1996, s.91-102 ve s.137-152. **Interfax** (Moskova), İngilizce, 19 Şubat 1997, **FBIS SOV**, 97-033, 19 Şubat 1997. **Snark** (Erivan), Rusça, 12 Ağustos 1997, **FBIS SOV**, 97-224, 12 Ağustos 1997.
14. Pavel Baev, **Challenges and Options in the Caucasus and Central Asia**, Carlisle Barracks, Pa.; Strategic Studies Institute, 1997, s.6-8,15. Taras Kuzio, "NATO Enlargement: the View From the East", **European Security**, Vol.1, İlkbahar 1997, s.57-58.

15. Baev, a.g.e., s.6-8,15.

16. Bu bölgenin stratejik merkez olma konumu için bakınız, Alexandre Bennigsen, **"The Soviet Union and Muslim Guerrilla Wars, 1920-1981: Lessons for Afghanistan"**, Rand Note N-1707-1, Rand Corporation, Santa Monica, CA., 1981.
17. Pavel Baev, **The Russian Army in a Time of Troubles**, Thousand Oaks, London, ve New Delhi: Sage Publications, 1996. Trenin, Danilov ve Jonathan Aves, "Post-Soviet Transcaucasia", Roy Allison (Ed.), **Challenges for the Former Soviet South**, London: Royal Institute of International Affairs, 1996, s.155-215.
18. Bakü ve Tiflis'in Batı'yla temel bağları sürdürme çabaları gayet iyi bilinirken Ermenistan'ın bu yönde bir çabası görülmemektedir. Ancak bu üç devlet te Barış İçin Ortaklık Programının üyesidirler ve Ermenistan sadece kendi diasporasıyla değil Washington ve Paris'le de güçlü ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Rouben Adalian, "Armenia's Foreign Policies: Defining Priorities and Coping with Conflict", Adeed Dawisha and Karen Dawisha, (Eds), **The Making of Foreign Policy in Russia and the New States of Eurasia, Volume 4 of the Russian Littoral Project: The International Politics of Russia**, Armonk, N.Y.: M.E.Sharpe & Co. Inc., 1994, s.321-324.
19. Bu rakam Rusya'nın Kafkasya'daki BDT üyesi devletlerle ilişkileriyle ilgili proje toplantısının başlarında verilmiştir.
20. Stephen Blank, "Russia and Europe in the Caucasus", **European Security**, IV, No.4, Kış 1995, s.622-645.
21. Ibid.
22. Kuzio, s.57-58. **FBIS SOV**, 11 Şubat 1997 ve **FBIS SOV**, 12 Ağustos 1997.
23. Anatol Lieven, "Romania Vies for Caspian Oil Route", **Financial Times**, 31 Temmuz 1997, s.3.
24. Kuzio, s.57-58.
25. Kovalsky, s.100-113; Priakhin, s.64-69.
26. **FBIS SOV**, 11 Şubat 1997.
27. Moskova, **Novaya Gazeta-Ponedelnik**, Rusça, 9 Aralık 1996, **FBIS SOV**, 97-041-S-4 Mart 1997.
28. **Radio Free Europe/Radio Liberty Newslines**, 5 Ağustos 1997.
29. Mirskiy, s.9.
30. Chaim Kaufman, "Possible and Impossible Solutions to Ethnic Civil Wars", **International Security**, XX, No.4, 1996, s.136-174 ve "Intervention in Ethnic and Ideological Civil Wars: Why One Can Be Done and the Other Can't", **Security Studies**, VI, No.1, Sonbahar, 1996, s.62-103.
31. Gürcistan'daki son durum üzerine şu kaynaklara bakınız, Moskova, **Segodnya**, Rusça, 22 Temmuz 1997, **FBIS SOV**, 97-206, 25 Temmuz 1997; Moskova, **Interfax**, İngilizce, 31 Temmuz 1997, **FBIS SOV**, 97-212, 31 Temmuz 1997; Moskova, **Pravda Pyat**, Rusça, 31 Temmuz 1997, **FBIS SOV**, 97-213, 1 Ağustos 1997; Moskova, **Krasnaya Zvezda**, Rusça, 5 Temmuz 1997, **FBIS SOV**, 97-150-S, 5 Temmuz 1997; Moskova, **Obshchaya Gazeta**, Rusça, 31 Temmuz-6 Ağustos 1997, **FBIS SOV**, 97-218, 6 Ağustos 1997.

32. Stephen Blank, "The Gendarme of Eurasia: Peacemaking ala Russe", çıkacak, Strategic Studies Institute, Carlisle Barracks, 1998; Alexander A. Kononov ve Dmitri Evstafiev, "The Problem of Ethnic Minority Rights Protection in the Newly Independent States", Ian M. Cuthbertson ve Jane Liebowitz, (Eds.) **Minorities: The New Europe's Old Issues**, New York: Institute for East-West Studies, 1993, s. 160; Mastuygina ve Perepelkin, s.37-39; Marie Benningsen Broxup, (Ed.), **The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World**, New York: St. Martin's Press, 1992.
33. İstanbul, Milliyet, Türkçe, İnternet versiyonu, 31 Temmuz 1997, **FBIS WEU**, 97-212, 31 Temmuz 1997.
34. Stephen Blank, "Russian Democracy and the West After Chechnya", **Comparative Strategy**, XV, No.1, 1996, s. 19-20.
35. Moskova, RIA, İngilizce, 6-7 Ağustos 1997, **FBIS SOV**, 97-218 ve 219, 6-7 Ağustos 1997, **FBIS SOV**, 29 Temmuz 1997.
36. Mirskiy, s.61.
37. Moskova, **Rossiyskaya Gazeta**, Rusça, 23 Eylül 1995, **FBIS SOV**, 95-188, 28 Eylül 1995, s.19-22.

ORTA ASYA CUMHURİYETLERİNDE EKONOMİK GELİŞME VE ENTEGRASYON

* Werner GUMPEL

1. RUSYA'NIN İLĞİ ALANINDAKİ ORTA ASYA CUMHURİYETLERİ

Bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya Cumhuriyetlerinin (OAC)¹ ekonomileri de, her ne kadar Rusya'ya bağımlı olsalar da, bağımsız gelişmeye başlamıştır. Bunun nedeni, Rusya'nın yüz yıldan fazla süren hükümdarlığıdır (Kazakistan 260 yıldan fazla Rusya'nın sömürgesi altında kalmıştır). Rusya, Orta Asya bölgesini kendi top-raklarının bir uzantısı olarak görmüştür. Bölge, hem Çarlık hem de Sovyetler Birliği için sadece ekonomik değil, siyasi önem de taşıyordu. Rusya'nın doğrudan komşusu olan kazak aşiretleri pasifize edilmiş, doğal kaynaklar açısından zengin olan toprakları, iktisadi olarak kullanılmıştır. Askeri açıdan bakıldığında, saldırılara doğudan daha önce, yani düşman "Merkez (Çekirdek) Rusya'ya" ulaşmadan, karşılık verilebiliyordu. Türkmenistan'ın ele geçirilmesi ile de bölgede kendi çıkarlarını güden İngiltere saf dışı bırakılmıştır.

Orta Asya bölgesinin ekonomik önemi doğal kaynaklarına dayanmaktaydı. Bölge, Rusya için pazar oluşturmaktadır ve Uzak Doğu'ya ulaşmak için transit ülke konumundadır. Bu nedenle Orta Asya ve Uzak Doğu arası yollar inşa edilmiştir. Bölgenin bu özelliklerinden dolayı Rusya, çoğu hammadde kaynaklarını sömürmeye yönelik olan

* Prof. Werner Gumpel Münih Üniversitesi'nde öğretim üyesidir.

yatırımlar yapmıştır. Rusya bu yatırımlarının nedenini, bölgeye ve özellikle Kazakistan'a yerleştirmiş olduğu belirli sayıdaki Rus vatandaşı ile açıklamıştır. Söz konusu olan sadece zengin hammadde kaynaklarının işlenmesi değildi. Ruslar, özellikle Türkmenistan ve Özbekistan'da gerçekleşen pamuk üretimine de büyük önem veriyordu. Değer üreten ve işleyen sanayi tesisleri ise hiç inşa edilmemiştir. Bu nedenle Orta Asya ülkeleri, bağımsızlıklarının eşiğinde ekonomik olarak az gelişmiş durumdaydı. Sovyet Yönetimi özellikle Kazakistan'ın büyük bölümlerini askeri amaçları için kullanmış ve bu doğrultuda çok sayıda eğitim ve deney amaçlı üsler kurmuştur (Kazakistan bozkırında bulunan Baykonur'daki "Uzay İstasyonu" bunlardan en bilinenidir). Rusya, bu tesisleri, OAC'nin bağımsızlıklarından sonra da kendi çıkarları için kullanmak istemektedir. Bu tek taraflı politikası yüzünden Orta Asya'nın büyük bölümlerinin ekolojik açıdan çölleştiğini de hatırlamak gerekir.

Askeri üslerin geliştirilmesi, daha fazla Rus'un bölgeye yerleştirilmesine neden olmuştur. SSCB'nin çöktüğü 1991 yılında, hem Çar hem de Sovyetlerin Ruslaştırma amaçları doğrultusunda izledikleri yerleştirme (iskan etme) politikası sonucu, bölgedeki Rus varlığı Kazakistan nüfusunun² yüzde 38'ini, Kırgızistan'ın yüzde 21,5'ini, Türkmenistan'ın yüzde 9,5'ini ve Özbekistan'ın yüzde 8'ini oluşturunuyordu.

Bu ülkelerde, bütün önemli mevkiler Ruslar tarafından tutulmuştur. Bugünkü Rus Yönetimi bölgedeki etkisini arttırmaya yönelik çabalarını, orada yaşayan Rus vatandaşlarının güvenliğini koruma zorunluluğuyla açıklıyor, ki onların da çoğu ayrımcılık nedeniyle bölgeyi terk etmektedir. Ruslaştırma politikasından en fazla etkilenen Kazakistan'dan göç eden Rusların sayısı 1990 ve 1995 yılları arasında 584000'i geçmiştir. Rusların yanı sıra, bölgeye zorla yerleştirilen Rusya-Almanları da ülkeye terk ediyordu.³ Tüm bu politikaların asıl nedeni, Rusya'nın Orta Asya'daki siyasi ve askeri etkisinin korunmasıdır. Bu da Moskova ve Türk-Cumhuriyetleri arasında siyasi gerginlik yaratıyor. Orta Asya Cumhuriyetleri her geçen gün daha güçlü bir şekilde ekonomik bağımsızlık için çabalarıyla. Fakat bu çabaları Rusya'nın direnciyle karşılaşmaktadır.⁴

Orta Asya bölgesi geçmişte, Rus veya Sovyet ekonomisinin

önemli bir tamamlayıcısıydı. Bölgeden çıkarılan doğal kaynaklar ise Slavların yaşadığı yerlerde işleniyordu. Bu nedenle Orta Asya halkı fakir kalmıştır. Kaynakların işlenmesi ile doğrudan ilgili olan değer üretimi ise Slavların yararına olmuştur. Orta Asya Cumhuriyetleri'nde kişi başına düşen gelir de doğal olarak Slav Cumhuriyetlerine göre çok daha düşük olmuştur. Orta Asya'da yaşayan insanlar sosyal olanaklar açısından da oldukça geride kalmışlardır. Sadece doktor ve hasta yatağı değil, sosyal altyapıyı oluşturan diğer donanımlar da yetersizdir. Çocuk ölümleri diğer Sovyet Cumhuriyetleriyle karşılaştırıldığında oldukça fazladır.⁵ "Orta Asya Cumhuriyetleri 'on beş kardeş' arasında (Sovyet Cumhuriyetleri kastedilmiştir) fakirin en fakiridir".⁶

Bağımsızlıkların kazanılmasından sonra bu durum biraz iyileşmiştir. Fakat Avrupa standartları ile karşılaştırıldığında yine de acınacak durumdadır.⁷ Rusya bugün de, Orta Asya'daki doğal kaynakların potansiyelinden vazgeçmek istememektedir.

2. EKONOMİK ÇÖKÜŞ VE YENİ BAŞLANGIÇ

Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra Orta Asya Cumhuriyetleri'nin ekonomileri gerileme tehlikesine karşı korunmuş değildi. Bu ülkeler, Rusya'nın ekonomik iflasının etkisi altına girmişlerdir. Bunun sonucu, hiperenflasyona bağlı ekonomi-politik bir "Küçülme-Süreci" idi. Rublenin devre dışı bırakılması ve yeni para biriminin getirilmesi, bu süreci engelleyemedi. Ülkenin gayri safi milli hasılası yüzde 40 oranında düşmüş, enflasyon da büyüklük sırasıyla yüzde 3000'e ulaşmıştır (Türkmenistan için 1994 yılı verileri).⁸ İktisadi bir kalkınmadan söz edilmese de, geçen zaman içerisinde ekonomi belirli bir istikrara kavuşturulmuştur. Ne de olsa, ekonomi uzmanları 1997 yılı için bir iktisadi büyüme ve genel istikrar öngörüyorlardı. Kırgızistan için yüzde 5, Türkmenistan için yüzde 2, Özbekistan için yüzde 4,1 ve Kazakistan için yüzde 4,5 oranında bir büyüme hızı bekleniyordu. 1996 yılının ilk dokuz ayında, incelediğimiz bu ülkelerde sanayi üretimi önemli ölçüde artmış, ama ihracat oranı

oldukça düşük kalmıştır. Orta Asya Cumhuriyetleri ekonomik gerilemenin en alt seviyesini geride bırakmış görünüyorlar.⁹

Nitekim enflasyon önlenemedi. Fakat Türkmenistan'ın 1997 yılı için ortalama enflasyon oranı tahmin edildiği üzere yüzde 306'da kalacaktır. Özbekistan için yüzde 38, Kazakistan ve Kırgızistan için de yüzde 23 enflasyon bekleniyordu.¹⁰ Kazakistan ve Kırgızistan'ın ekonomik istikrar sürecinde oldukça başarılı olmaları göze çarpmaktadır. Bu iki ülke, geçiş sürecini tutarlılık içerisinde tamamlamaya çalışmaktadır. Aynı şey Özbekistan ve Türkmenistan için söylenemez. OAC'nin üretimi sadece sanayide değil, tarımda da oldukça gerilemiştir. Bölgeye yapılan yatırımlar hem yetersiz hem de kurtarılamayacak kadar eskidir. Yeni tarımsal düzenlemelere ise, sosyal ve etnik sorunlara yol açabileceği için, karşı çıkılıyor.¹¹ Kırgızistan Cumhurbaşkanı Akayev, Kırgız ve Özbek halklarının birbirine düşmesinden korkuyor, çünkü tarımın özelleştirilmesi halinde, nüfus oranı fazla olan Özbeklerin, Kırgızlara göre daha verimli topraklar almaları olasıdır. Kazakistan'da toprağın özel mülkiyeti oldukça sınırlandırılmıştır. Sadece sebze yetiştirmek üzere bahçe ve ev yapmak için toprak alınabilmektedir. Dükkan, büro ve diğer ticari amaçlı işletmelerin inşası için toprak sahibi olunamıyor. Fakat 99 yıllığına kiralamak mümkün. Toprak satmak, miras bırakmak ve hediye etmek önceden belirlenmiş kullanım şartları çerçevesinde mümkün.¹² Özbekistan'da "özelleştirme" büyük ölçüde eski kolhozların (tarım üretim kooperatifi) özel hukuka uyarlanmasıyla yapılmakta. Burada çiftçiler ek işlerini yapmaktadır. Kırgızistan'da toprağın özel mülkiyeti mümkün değildir, ama uzun vadede kiralanmasına izin verilmiştir. Toprak reformlarında görülen bu tutarsızlıklar etkili ve ekonomik tarımsal düzenlemeleri zorlaştırmaktadır. Geçmişte Orta Asya'nın büyük bölümlerinde toprağın kişi tarafından satın alınması mümkün olmadığından, çiftçi gelenekleri gelişmemiştir. Bu da bir başka zorluk oluşturmaktadır.

Sanayi ve tarımın özelleştirilmesinde klanların, aşiretlerin, çeşitli postkomünist ve dini grupların özel çıkarlarını da göz önünde bulundurmak gerekir. Bu ise Batılı gözlemciler için oldukça zordur. Bu nedenle geçiş süreci aksamakta ve iktisadi kalkınma gecikmektedir. Batılı ölçülerin uygulanması ise vahim sonuçlara neden olabilir.

Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine kıyasla OAC geçiş sürecinde çok fazla gelişme kaydedememiştir. En fazla gelişen Kırgızistan olmuştur. Ülkenin çok düşük olan sanayileşme derecesi bu gelişmenin nedenlerinden biri sayılabilir. Kırgızistan, BDT ülkeleri içerisinde, geçiş sürecini en tutarlı sürdüren ülkedir. 1995 yılının ortasında devlete ait mülklerin yüzde 64'ünden fazlası özelleştirilmişti. Türkmenistan'da ise hizmet sektörünün en küçük ölçekli işletmelerinin özelleştirilmesi 1994'de başlamıştır. Yani "Büyük Özelleştirme" daha fiili olarak gerçekleşmemiştir. Daha büyük işletmelerin çalışan personele satılması ya da yönetiminin devredilmesi öngörülmekte. Yabancı sermayenin katılabileceği açık arttırmalar da planlanıyor. Ama sonuç olarak ülke sermayesinin yüzde 51'i devletin elinde kalacak. Bu oran Kırgızistan'da "sadece" yüzde 25'tir.¹³ Özbekistan'da özel iştirakın hukuki çerçevesi oldukça genişletilmiştir. Amaç, ülkeye yabancı sermaye kazandırmaktır. Ticari alanda özelleştirme hemen hemen tamamlanmışken, sanayide geri kalmıştır. Özelleştirmenin büyük bir bölümü sadece kağıt üzerinde gerçekleşmektedir. Kazakistan'da da geçiş süreci gelişmeleri kendini daha çok ticari alanda ve banka sektöründe göstermiştir. Ülke, büyük bir tutarlılık sayesinde yabancı sermayeyi çekmeyi başarmıştır, ki bunların da çoğu petrol sektörüne angaje olmaktadır. Bazı Kazak firmalarının yönetimi yabancılara verilmiştir. Bu yöneticiler piyasa ekonomisini değiştirmektedirler.

Geçiş sürecinin tamamlanması daha uzun yıllar alacaktır. Kazakistan bu sürecin tamamlanması için 15 ile 20 yıl, Türkmenistan ve Kırgızistan ise en az 10 yıl tanımakta.¹⁴ OAC'nin sosyal durumu gergindir. Ve yüksek işsizlik oranı bunu sürekli arttırmaktadır. Bu sebeplerden ötürü, ekonomik geçiş sürecinin hızlı bir şekilde tamamlanmaya çalışılması, sosyal sorunların ortaya çıkma tehlikesini beraberinde getirebilir. Bu yüzden piyasa ekonomisine adım adım geçmek OAC-hükümetlerinin bakış açısından en sağlıklı yoldur.

3. ULAŞIM ARAÇLARININ EKSİKLİĞİNDEN DOĞAN SORUNLAR

Rusya, durumu çok daha iyi ve önünde sadece bir kaç tane çözülmesi zor iktisadi sorun olmasına rağmen, enerji ihtiyacının

karşılmasını garanti altına almak için çabalamaktadır. Kendi topraklarındaki enerji taşıyıcılarının üretimi gittikçe azalan Rusya'nın, Orta Asya bölgesine olan ilgisi ekonomik açıdan özellikle bu alanda yoğunlaşmaktadır. 1985 yılında eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetlerinde petrol üretimi 542 milyon tondur. 1996'da ise 293 milyon tona kadar geriledi. Önümüzdeki yıllarda bu miktarın daha da düşeceği tahmin ediliyor. Bölgeden 1991 yılında 643 milyar metreküp doğal gaz çıkarılmıştır, ki bu şimdiye kadar gerçekleşen en yüksek miktardır. 1996 yılında ise 601 milyar metreküpe düşmüştür. Benzer bir durum kömürde de yaşanmıştır. 1990 yılında 395 milyon ton kömür çıkarılmıştır. Bu miktar 1996'da 301 milyon tona düşmüştür.¹⁵ Rus hükümeti doğal olarak OAC ile iyi ilişkiler kurmaya çalışmaktadır. Çünkü bu Cumhuriyetler, özellikle Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan, petrol, doğal gaz ve kömür yatakları açısından zengindir. Bu kaynakların değerlendirilme oranı Rusya ile karşılaştırıldığında düşüktür. Özellikle Kazakistan siyasi değişimden sonra üretim alanında zarar görmüştür.¹⁶ Ama tespit edilen ve potansiyel kaynaklar özellikle Kazakistan'da (petrol) ve Türkmenistan'da (doğal gaz) çok fazladır. Ama OAC Rusya'nın yerine Batılı ortakları tercih etmektedir, çünkü doğal kaynaklarını en son teknolojilerle mümkün olduğu kadar çabuk çıkarmak ve pazarlamak istiyorlar.

Bağımsız yolların yetersizliği pazarlama için sorun yaratmaktadır. Sovyetler Birliği döneminde tüm yollar Rusya üzerinden geçecek şekilde yapılmıştı. Uluslararası bütün bağlantılar Avrupa ve Asya'daki alıcılara Rusya üzerinden sağlanmıştır. Bu yüzden OAC, Rusya'nın rızası olmasa da, kendilerini dünya piyasasına ulaştıracak bağımsız yollar yapmaya çalışmaktadırlar. Bu gerçekleşirse, Rusya, Orta Asya'daki rakiplerini ortadan kaldırmak için şimdiye kadar izlediği politikalara başvurmamaya. Yani, boru hatları veya demiryolları vasıtasıyla ihraç edilen enerji taşıyıcılarının ve malların miktarını sınırlandıramayacak ve hatları kapatamayacak. Bugün bütün deniz ve karayolları Slav Cumhuriyetleri üzerinden geçmektedir. Belarus ise Rusya Cumhuriyeti ile "Yeniden Birleşme" yolundadır. Denizyoluyla taşımacılık da sadece liman şehirleri St. Petersburg, Vladivostok ve İlişchevsk (Ukrayna-Karadeniz) üzerinden mümkündür. Bu nedenle OAC'nin amacı, mevcut yolları genişletmek, uzatmak, yollar

arasındaki kopuklukları tamamlamak ve yeni boru hatları inşa etmektir. Özbekler İran'la bağlantıyı koparmamak için Tedschen, Serachs ve Meşed arası verimli bir demiryolu yapmaktadır. Bununla doğrudan Basra Körfezi'ne ulaşabilirler. Demiryolunun doğuya doğru genişletilmesi de planlanmaktadır. Bu yol Kuşka'dan başlayıp, Herat ve Quetta üzerinden devam edip Karaşi'de son bulmaktadır. Özbekler, bu yolla da Hint Okyanusu'na ulaşacaklar. Yalnız bu demir yolunun hayata geçirilmesi için Afganistan'da istikrarın sağlanması gerekmektedir. Özbeklerin diğer bir planı ise demiryolu ile Transkafkasya hattından doğrudan Karadeniz'e ulaşmaktır. Taşkent, Aşgabat, Bakü, Tiflis ve Poti üzerinden bir ulaşım koridoru gündemdedir.¹⁷

Türkmenistan ve Kazakistan, Rusya'dan geçmeyen boru hatları inşa etmeye çalışmaktadırlar. Olası güzergahlar, İran veya Kafkasya Cumhuriyetleri üzerinden Basra Körfezi'ne ya da Türkiye üzerinden Akdeniz'e kadar olanlardır. Özellikle birinci olasılık Amerika Birleşik Devletleri'nin tepkisiyle karşılanmaktadır. Çünkü bu güzergah ABD'nin İran-Boykotunu etkisiz hale getirebilir. Türkmenistan ise boru hattını İran-sermayesi yardımıyla (Türkmenistan'ın hissesinin yüzde 90'ını finanse ediyor) inşa etmeye kararlıdır. İran'ın yardımı olmasaydı, Türkmenistan petrol ve doğal gaz ihracatı için güvenli ve ekonomik bir yol bulamazdı.¹⁸ Fransız ve Arap sermayesi yardımı ve Rusya'daki dev firma "Gasprom" un katılımıyla gerçekleştirilmesi planlanan diğer bir proje ise, Türkmenistan, Afganistan ve Pakistan arası 1300 km uzunluğundaki bir doğal gaz hattının inşasıdır.¹⁹ Bu hatla Türkmenistan doğal gazı için doğuya bir kapı açılacaktır.

Petrol zengini Kazakistan, dünya piyasalarına ulaşmakta büyük zorluk çekiyor. Kazakistan'ın, BDT ülkelerine ya da Batıya yönelik olsun, ihraç edeceği petrolün tümü, Rusya Federasyonu'nun boru hatlarından geçerek, Novorossiisk limanından veya "Dostluk" boru hattından Avrupa'ya ulaştırılmaktadır.²⁰ Kazakistan Azerbaycan ile birlikte son durağı Karadeniz olan, Rusya'dan bağımsız bir boru hattı inşa etmek istiyor. Bu çabalar şimdiye kadar sonuçsuz kalmıştır. Rusya boru hattı için bir güzergah tespit etmiştir bile. Bu boru hattı, Hazar Denizi'nin kuzeyinde bulunan ve dünyanın petrol kaynakları açısından en zengin bölge olan Tengiz'ten başlıyor, Çeçenistan üzerinden devam ediyor ve Karadeniz limanı Novorossiisk'te son

buluyor. 13 petrol firmasından oluşan bir konsorsiyum (KTK) tarafından yapılması planlanan bu hattın temelini 1999 yılında atılması planlanıyor. Rusya, bu konsorsiyumun yüzde 23'üne, Kazakistan ise sadece yüzde 19'una ortak. ²¹ İran ve Türkiye üzerinden geçen ve Akdeniz limanı Ceyhan'da son bulan güzergah ise bu hatta alternatif olarak gösteriliyor.

Kırgızistan da çeşitli ulaşım projeleriyle, dünya ekonomisine entegre olacağına ve böylece iktisadi kalkınmasını hızlandıracağını umut etmekte. Kırgızistan'ın ayrıca, ülkenin güneyinde ve kuzeyinde bulunan aşiretlerin arasındaki gerginliği de ortadan kaldırması gerekmektedir. Başkent Bişkek ve Oş arası yolun uzatılması bu amaca hizmet edecek. Diğer OAC'nde olduğu gibi, Kırgızistan'da da yabancı sermaye yardımıyla başkentteki hava alanı genişletilecek ve uluslararası standartlara uygun hale getirilecek.

OAC'nin ulaşım araçlarının yetersizliği, sadece dünya ekonomisiyle integrasyona değil, iktisadi kalkınmaya da engel oluşturmaktadır. Bu ülkelerin ekonomik gelişmesi özellikle bağımsızlıkların kazanılmasından sonra gerilemiştir. OAC'nin ekonomik yapıları Rusya'nın ihtiyaçları, yani hammadde sömürüsü doğrultusunda şekillenmiştir. Ulaşım ile enerji ticareti için gereken altyapı ve sosyal altyapı, hammadde sömürüsünü gerçekleştirmek için ne kadar gerekiyorsa o kadar geliştirilmiştir. Sadece çok sayıda Rus vatandaşının yaşadığı Kazakistan'da sanayi öbür OAC'ni göre daha çok geliştirilmiştir. Bu ise Kazakistan'ı, kendisine çok miktarda sanayi ürünleri satan Rusya'ya bağımlı kılmıştır. Bu bağımlılıktan kurtulmak uzun zaman alacaktır. Bunun için ülkenin ekonomi politikasının değiştirilmesi gerekir. Gerekli olan sermayenin sağlanması ise sadece ilgili ülkelerdeki petrol ve doğal gaz kaynaklarının değerlendirilmesi ile mümkündür. Petrol ve doğal gaz ihracatı döviz girişini sağlamak için ön koşul oluşturmaktadır. Döviz de yatırım araçlarının ithalatı ve dış borçların ödenmesi için kullanılabilir.

Orta Asya petrol ve doğal gaz üreticileri, Rusya'nın siyasi nedenlerin yanı sıra rekabet gücünü korumak için izlediği Abluka-Politikası nedeniyle ürünlerini sadece bazı Avrupa ülkelerine satabiliyorlar. Bunlar Gürcistan, Ermenistan ve Ukrayna gibi ödeme gücü olmayan ülkelerdir. Bu da, yeniden yapılanma süreci

çerçevesinde yukarıda anlatılan ulaşım araçlarının geliştirilmesine öncelikli önem verilmesinin nedenini açıklamaktadır. Bu önceliklere ağır vasıta ve otomobil üreten fabrikaların inşası da dahildir. Bu fabrikalar da Rusya'nın gözünde rahatsız edici bir unsurdur, çünkü o, kendisine ait olan pazarların yavaş yavaş elinden alınmasından korkuyor. ²² Rusya'yı özellikle Koreli firma Daewoo'nun Özbekistan'daki faaliyetleri endişelendiriyor. Daewoo şimdiden çok sayıda eski Sovyet Cumhuriyetlerinin otomobil siparişlerini karşılamakta ve böylece Rusya'nın tekeli elinden almaktadır.

OAC ekonomik gelişmelerini finanse etmek için altın üretimlerini arttırmaya da önem veriyorlar. Özellikle Özbekistan altın madeni açısından zengindir. Özbekistan, Sovyetler Birliği döneminde Sovyetlerin altın imalatının yüzde 30'una sahipti ve dünyanın en çok altın çıkarılan yedinci ülkesidir. Yıllık üretimi 80 ton civarındadır. Özbekler, yabancı sermaye yardımıyla bir kaç yıl içerisinde altın üretimlerini yıllık 140-150 tona çıkarabilmeyi umuyorlar. ²³ Altın üretimini arttırmayı düşünen bir diğer ülke de Kırgızistan'dır (1995: 5 ton). Bu ülkedeki olanaklar Özbekistan'ın oldukça gerisindedir. Ama Kırgızlar yabancı sermaye yardımıyla üretimlerini yıllık 25-30 tona çıkarmayı planlıyorlar. ²⁴ Bu miktar, ülkenin ekonomi politikasının yeniden yapılandırmak için yardımcı olacaktır. Kazakistan ise Bakırcık'deki altın madenlerini yabancı sermayenin katkısı ile değerlendirmektedir. Bakırcık altın madeni dünyanın en büyükleri arasında yer almaktadır. ²⁵ Altın üretimi, bu ülkelere yardımcı olduğu kadar, dünya altın piyasasını da etkileyecektir. Altın piyasasındaki arz fazlası bu durumda daha da artacaktır. Çünkü Ermenistan da altın üretimini geliştirmektedir (2000 yılına kadar yılda 18 tona çıkarmayı planlıyor ²⁶). Sovyet döneminde dünyanın ikinci büyük altın üreticisi olan Rusya'da, bu üretim bugün oldukça gerilemekte. Bölgedeki diğer Cumhuriyetlerden çıkarılan altın miktarı bu açığı kapatmaya yetmiyor. Rusya 1984 yılında 280 ton altın üretmiştir. Bu miktar 1995 yılında 111 tona düşmüştür. ²⁷ Altın madenlerine yeniden çeki düzen vermek ve üretimini eski seviyesine çıkarmak için Rusya da her şeyi yapacaktır.

4. BÜTÜNLEŞME - EKONOMİK SORUNLARA BİR ÇÖZÜM MÜ?

OAC kendi aralarında, Rusya ve diğer eski Sovyet Cumhuriyetleriyle daha kapsamlı bir ekonomik işbirliği başlatmış olsalardı, bu ekonomik sorunları çözmek için önemli bir adım olabilirdi.

Bu amaç doğrultusunda yapılmış pek çok başarısız girişim vardır. Eylül 1993'de imzalanan "Yeni Ruble" anlaşması ve beş OAC arasında ekonomik bir birlik kurulmasını öngören anlaşmalar tıpkı Mayıs 1992'de BDT ülkelerince imzalanan gümrük birliği anlaşması gibi sonuçsuz kalmıştır. 1993'te Rusya, Belarus ve Kazakistan ekonomik bir birlik kurmak için anlaşma imzalamışlardır. Eylül 1993'te BDT ülkeleri benzer bir anlaşma imzaladılar. 1995'te Özbekistan ve Kazakistan ortak bir ekonomi bölgesi oluşturdular. Kırgızistan daha sonra bu anlaşmaya katılmıştır. Benzer türde pekçok anlaşma vardır.

1996'da Rusya, Belarus, Kazakistan ve Kırgızistan arasında ekonomik bir birlik için şimdilik son noktayı koyan bir anlaşma daha imzalanmıştır.²⁸ Bütün bu anlaşmaların ortak özelliği, sadece kağıt üzerinde var olmalarıdır. "İzvestiya" gazetesinde 28 Mart 1997'de toplanan 'BDT-Zirvesi' dolayısıyla yayınlanan bir yorumda, "BDT'nun ilk 5 yıllık tarihinin (varoluş) bir bilançosunu yapmaya çalıştığımızda, sadece şu sonucu elde ederiz. Onun (BDT) üyeleri, Tacikistan dışında, kendi başlarına ayakta durabileceklerini ispatlamak için çabalamışlardır." Gürcistan Cumhurbaşkanı Eduard Şevardnadze'nin tespiti ise şöyle: "BDT çerçevesinde imzalanan tonlarca kağıt, bize hiç bir kolaylık getirmemiştir." Özbekistan Cumhurbaşkanı Kerimov da duygularını benzer bir biçimde ifade etmiştir.²⁹ Tüm ticari engelleri ortadan kaldırıp, piyasaları büyütmek her zaman için yararlıdır. Eğer piyasalar Kırgızistan (2,5 milyon nüfus) ve Türkmenistan'daki (2,7 milyon nüfus) gibi küçük çapta iseler daha da iyidir, çünkü bu durumda toptan üretimin faydalarından daha çok yararlanılır. Sovyet geçmişi ve coğrafi yakınlık OAC'ni Rusya'ya ekonomik açıdan bağımlı yapmıştır. Bu yüzden bu ülkeler, Rusya ile daha kapsamlı bir işbirliğine gitmeli ve ülkeler arası gümrük engelleri kaldırmalıdır. Kazakistan'ın ihraç ettiği ürünlerin toplamının yüzde

42'sini Rusya satın alıyor.³⁰ Özbekistan neredeyse ithalat ve ihracatının yüzde 54'ünü Rusya ile gerçekleştiriyor. Bu oran Kırgızistan için ihracatta yüzde 39 ve ithalatta yüzde 49'dur. Türkmenistan ihraç ettiği ürünlerin sadece yüzde 15'ini Rusya'ya satıyor, ama ithalatının yaklaşık yüzde 45'ini bu ülke ile gerçekleştiriyor. Rusya ile ticaret, eğer eşitlikçi zeminde gerçekleşirse, ekonomik gelişme için oldukça yararlıdır, çünkü OAC arası ticaret birbirine çok yakın ekonomik yapılar nedeniyle sadece tamamlayıcı bir özellik taşır. OAC'nin diğer BDT ülkelerine olan ihracatları son yıllarda oldukça düşmüştür. Kazakistan'ın BDT ülkelerine yaptığı ihracat 1995 yılında bir önceki yıl ile karşılaştırıldığında yüzde 58'den yüzde 53'e, Türkmenistan'ın yüzde 76'dan yüzde 68'e ve Özbekistan'ın yüzde 62'den yüzde 39'a düşmüştür. Sadece Kırgızistan'da bu oran çok değişmemiştir. İthalatta ise tam tersi bir gelişme söz konusu. (aynı dönem için Kazakistan'da yüzde 60'dan yüzde 69'a; Kırgızistan'da yüzde 66'dan yüzde 68'e; Türkmenistan'da yüzde 51'den yüzde 87'ye çıkmıştır. Özbekistan'da ise yüzde 51'den yüzde 41'e düşmüştür).³¹ Bu sayılar, Sovyet döneminde var olan entegrasyonun arttığını değil, gittikçe azalmakta olduğunu gösteriyor. Gümrük birliği ve ekonomik bir birliğin başarılı olabilmesi için, ilgili ülkelerin ekonomik sistemleri birbirleriyle uyumlu ve uluslararası ticaretin kurallarına uyulmalıdır. Bu Orta Asya'da böyle değildir. Kırgızistan'ın ticareti geniş ölçüde liberalleşmiş ve ekonomik sistemi oldukça değişmiştir. Aynı şey diğer OAC ülkelerini ve Rusya için söylenemez. Söz konusu gelişme Slav Cumhuriyetlerinde de kaydedilmemiştir. Kazakistan, Özbekistan ve Türkmenistan'ın dışı açılma süreci çok yavaş ilerlemekte. Fiyatların liberalleşmesi de, diğer eski Sovyet Cumhuriyetlerine göre daha çok zaman almıştır. Ayrıca ülkedeki yolsuzluklar nedeniyle hiç uygulanamayan yeni gümrük vergileri getirmişlerdir. ("Her zaman rüşvet verilecek birisi vardır. Bu, devlete verilen paradan daha azdır"³²). Bu ülkeler, kolhozlara ve şirketlere, himayecilikten söz ettirecek kadar, maddi yardımda bulunuyorlar. Burada, eğer varsa, rekabetin bariz bir şekilde bozulduğu ortadadır. Özbekistan, ticaret açığını altın satışıyla kapatmaktadır. Yani Sovyet döneminde olduğu gibi hazır yemektir.³³ BDT ülkeleri arasında etkili ve ekonomik işbirliğine diğer bir engel ise, işlevsel bir para biriminin olmayışıdır. 1993'te kararlaştırılan tek para birimi hiç bir zaman hayata geçmedi. Bu nedenle herkes herkese borçlu kalmaktadır. Örneğin

Türkmenistan 1996 yılı başlarında sadece doğal gaz satışından BDT ülkelerinden bir milyar dolar alacaklı çıkmıştır. Bu ülkelerin ödeme gücü olmadığı için, Türkmenistan 1995 yılında doğal gaz üretimini 30 milyar m³ azaltmak zorunda kalmıştır. Çünkü ekonomik sisteminin değiştirilmesini finanse edecek kadar gelir elde edememiştir. Rusya bu durumdan istifade etmektedir. Piyasanın çok altında olan ve her 10 milyar m³ kapsayan fiyatlar üzerinden "pazarlık" yapmıştır.³⁴ Böylelikle ticaret en ilkel şekli olan değiş-tokuş şeklini almıştır. Para ödenen alışverişlerde ise genelde dolar ve Alman markı kullanılmaktadır. Yeni Cumhuriyetlerdeki eski Nomenklatura üyeleri, geçmişteki iyi ilişkilerinden ötürü değiş-tokuş ticaretini büyük oranda kendi kontrolleri altında almışlardır. Bu da geçiş süreci için bir tehlike oluşturmaktadır. Nomenklatura varolan bilgi avantajlarını kendi çıkarları için kullanmaktadır. Memurlar, kendilerine ulaşan bilgileri ya satıyor ya da daha da zengin olmak için kendileri kullanıyor.³⁵ Bu koşullar ekonomik bir entegrasyon için hiç de uygun sayılmaz.

Rusya, Belarus, Kazakistan ve Kırgızistan arasında uygulanmaya konulması kararlaştırılan en son entegrasyonda birlik anlaşmasının başarısızlığı, Kazakistan Başbakanı Kajigeldin'in 1996 sonbaharında Rusya Cumhurbaşkanı Çernomirdin'e gönderdiği mektupta ifade buluyor.³⁶ Bu mektupta, kararlaştırılan gümrük birliğinin çok yavaş hayata geçirildiğinden, iktisadi yasaların uyumlu hale getirilmesi çalışmalarının durdurulduğundan ve birliğin idari temelinin atılmadığından şikayet ediliyor. Entegrasyon komitesi "Dörtlü-Birlik" başkanının tespiti ise şudur: "BDT'nun ekonomik entegrasyonu, aslında sürekli bir desentegrasyon süreci olarak nitelendirilmesi gerekir".

OAC için 1993 yılının Kasım ayında Özbekistan'da yayınlanan bir gazetedeki tespit halen geçerliliğini koruyor: "Bizim en büyük amacımız ekonomik bağımsızlıktır".³⁷ Bu amaç, büyük ölçüde Rusya'ya karşı koyulmuştur. Batılı ve Asyalı firmalar ile işbirliği bu nedenle daha çabalamaya değer görülüyor. Bu işbirliğinde de bağımsızlık düşüncesi ön plandadır.

1985 yılında Türkmenistan, Türkiye, İran ve Pakistan tarafından kurulan "ECO" ya Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Kırgızistan ile birlikte Tacikistan, Azerbaycan ve Afganistan da katılmışlardır. Bu örgüte katılım, bölge ülkeleriyle daha kapsamlı bir

işbirliği isteğini belgelemektedir.

Özet olarak Orta Asya Cumhuriyetleri, dış ekonomik ilişkilerden dışlanmaktan kurtulmak istiyorlar. Bölgesel dış ticaret yapılarını Asya ve Avrupa'ya yönelik değiştirmek için çabalyorlar. İmparatorluğunu yeniden kurmak isteyen Rusya'dan ise ekonomik anlamda tamamen kurtulmak amacındalar. Bunun için de Rusya üzerinden geçmeyen yeni yollar gerekmektedir. Ülke içerisindeki ulaşım alt yapısının iyileştirilmesi ve komşu ülkelerinkine uyumlu hale getirilmesiyle hammadde kaynakları değerlendirilir, ortak iç piyasa kurulur ve çeşitli aşiretlerin ve etnik grupların kaynaşması sağlanır. Bu ulaşım yolları ayrıca bir devletin toprakları üzerindeki hakimiyetini artırır.

OAC'inin daha kapsamlı ekonomik işbirliği yolunda attıkları tüm adımlar başarısız kalmıştır. Bu işbirliği oldukça yararlı olurdu. Ama sınır sorunları, etnik çatışmalar ve farklı ekonomik sistemler bu işbirliğini engellemektedir. Bu nedenle, Orta Asya'daki ekonomik kalkınma-ve iyileşme süreci, zengin doğal kaynaklara rağmen, Doğu ve Orta Avrupa ülkelerine göre daha fazla zaman alacaktır.

Dipnotlar:

1. Bu makalede sadece Türk-Cumhuriyetleri Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan Orta Asya Cumhuriyetleri olarak ele alınmıştır.
2. Karşılaştı; Roland Götz ve Uwe Halbach: **BDT ülkelerinin coğrafyası, nüfusu, politikası ve ekonomisi hakkında veriler**. Uluslararası Araştırmalar Enstitüsü, Köln, özel baskı, Temmuz 1992.
3. Mechgosudarstvennyj Statisticeskij Komitet SNG: Sojuz Nesavisimych Gosudarstv 1995 godu. **Statisticeskij ezegodnik**, Moskova 1996, Sayfa 17.
4. Bunun için "**Moskovskie Novosti**", No.32/1996, Sayfa 8'e bak..
5. Sosyal veriler için W. Gumpel: **Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nde Ekonomik ve Politik Gelişme**, Doğu Avrupa yayımları, 44.yıl, 1994, Sayfa 1023 ff. Aynı yazı, **Avrasya Etüdları** (Ankara), 1.yıl, Dergi 2/1994, Sayfa 15 ff.
6. Prevedencev. V. Ryknok truda i migracjla naselenija SSSR, in: **Voprosy Ekonomiki**, 1991.9.5.51
7. 1995 yılı için Çocuk ölümleri oranı (parantez içindekiler 1990 verileri): Kazakistan 27,3 (26,4), Kırgızistan 28,1 (30,0), Türkmenistan 42,2 (45,2), Özbekistan 26,0 (34,6), Rusya ise 18,1 (17,4). Karşılaştı; **BDT Yıllık İstatistikleri**, Moskova 1996. Sayfa 17.
8. Karşılaştı Götz,R./Halbach,U.: **Türkmenistan: Tanınmamış bir Cumhuriyet Hakkında Bilgiler. Bölüm 1: Ekonomi**, Uluslararası Araştırmalar Enstitüsü'nün Raporları, No.43-1995, Sayfa 17.
9. Türkmenistan'da üretim bu dönemde, geçen yıl aynı dönemle karşılaştırıldığında yüzde 25,9 oranında arttı. Kırgızistan'da yüzde 11,2, Özbekistan'da yüzde 5,7, Kazakistan'da ise sadece yüzde 0,1 arttı. "**Finansovye İzvestija**", 5.11.1996. Resmi açıklamalarda oranlar daha düşüktür.
10. "**Finansovye İzvestija**", IBWR, IMF ve Planeoon tahminleri.
11. "**İzvestija**", 27.05.1992
12. Cumhurbaşkanlığı genelgesi, tarih 1 Ocak 1996. "**İzvestija**", 4.1.1996
13. "**İzvestija**", 5.8.1995; **Moskovski Novosti-Business MN**", No.34,1993 "**Finansovye İzvestija**", 17.12.1996
14. "**İzvestija**", 4.9.1993 ve "**Ekonomist**" (Moskova), Dergi 9/1993, Sayfa 34 ff.
15. Karşılaştı; Clement, H.: **BDT ülkelerinin enerji-ekonomisi**, Doğu-Avrupa Enstitüsü Araştırmaları (Münih)No.151, Mart 1992, Sayfa 9 ve 10. Gumpel, W.: Rusya'da enerji-politik zorlamalar ve perspektifler, **KAS Dış-ülkeler Enformasyonları**, 11.yıl, Dergi 10/1995, "**Finansovye İzvestija**", 17.12.1996.
16. Petrol, Doğalgaz ve Kömür hakkındaki veriler "**BDT yıllık veriler**" kitabından alınmıştır. Sayfa 47, Ayrıca Kaser, M.: **The Economics of the Republic Kazakhstan and Uzbekistan**, The royal Institute of International Affairs, London 1997.
17. **Moskovskie Novosti**, No.32/1996, Sayfa 8
18. "**Finansovye İzvestija**", 23.1.1997.

19. "**İzvestija**", 10.9.1996
20. "**Ekonomika**", No.25/1995, Sayfa 41.
21. "**Finansovye İzvestija**", 10.12.1996
22. "**Moskovskie Novosti**", No. 32/1996, Sayfa 8
23. "**Finansovye İzvestija**", 19.1.1995 ve 24.10.1996.
24. "**Finansovye İzvestija**", 26.12.1995.
25. "**Finansovye İzvestija**", 19.12.1996.
26. "**İzvestija**", 28.3.1997
27. Gumpel, W.: Piyasa ekonomisine geçiş sürecinde Rusya'nın altın üretimi, yayın: **Doğu-Avrupa Ekonomisi**, yıl 40, 3/1996, 1995 verileri, "**Finansovye İzvestija**" 26.1.1996.
28. Karşılaştı; Akkaya, C.: Rusya, Beyaz Rusya, Kazakistan ve Kırgızistan arasındaki Gümrük Birliği, yayın: **Türkiye-Araştırmalar Dergisi**, yıl 9, 1/1996, Sayfa 91 ff.
29. "**İzvestija**", 29.3.1997.
30. "**Finansovye İzvestija**", 28.11.1996.
31. Karşılaştı; **BDT Yıllık İstatistikleri**, 1995. Sayfa 63.
32. Küçük çapta bir ithalatçının sözleri ("Tschelnok"), "**Moskovskie Novosti**" (No: 14/1996. Sayfa 22).
33. "**Moskovskie Novosti**", No. 14/1996, Sayfa 21.
34. "**Finansovye İzvestija**", 27.2.1996
35. "**Moskovskie Novosti**", No. 14/1996, Sayfa 27.
36. "**İzvestija**", 2.10.1996.
37. **Usbekiston Ovosi**, 9.11.1993.

KAZAK HALKININ ETNİK KİMLİĞİNİN GELİŞİMİ

* Bakhytnur Oterbaeva

Kazakistan'daki sosyal bilimlerle ilgili çalışmalarda Kazak etnik ve ulusal kimlik sorunu gerçek bir boşluk oluşturur. Totaliter yönetim koşulları altında Kazak tarihini yeniden yazma ve kimlik sorunları üzerine geleneksel Sovyet dışı bir görüş sahibi olma girişimleri sadece zor değil, aynı zamanda tehlikeliydi.¹

Kazak tarihçiliğinin diğer bir problemi Sovyet bilimadamlarının Kazakistan'ı uzun bir süre Orta Asya ile hiçbir bağlantısı olmayan coğrafi açıdan ayrı bir bölge olarak değerlendirmeleri olmuştur. Kazak tarihinin bütün sorunları Orta Asya'da yaşanan etno-siyasi, tarihi ve kültürel süreçten ayrı tutularak değerlendirilmiştir. Gerçekte ise bu bölgede yaşayan halkların yaşamları içiçedir ve birbirine bağımlıdır. Etnik köken, dil, din ve tarihin ortak oluşu bu yakın bağların nedenini açıklamaktadır. Kazak aydınlarının, ulusal bilincin, gelenek ve göreneklerin uzun bir dönemdir baskı altında kalması nedeniyle bugün bizim toplumumuzda tarihi bir mankurtizmin² hasıl olması şaşırtıcı değildir.³

Bunlar Kazak tarihi üzerine eksik olan Sovyet tarihçiliğinin ya da ulusal kimlik problemiyle ilgili tarihçiliğin çok kısa bir incelemesidir. Batılı bilimadamlarına ne demeli? Batılı bilim adamları geleneksel olarak Kazakistan ve Orta Asya'nın kompleks incelemelerini yapmışlar ve bu bölgede yaşayan halkların kültürel gelişmelerinin

* Bakhytnur Oterbaeva Kazak Devlet Üniversitesi Tarih Bölümü'nde Yardımcı Profesördür.

* Bu yayın Washington D.C.'deki Kennan Institute for Advanced Russian Studies of the Woodrow Wilson International Center for Scholars'dan alınan hibe ile hazırlanmıştır. Buradaki ifadeler ve görüşler Wilson Merkez'i ne değil, yalnızca yazara aittir.

karşılaştırmalı analizinde büyük birikim elde etmişlerdir. Ancak, birkaç eksik ile burada toplayabildiğim yayınların genel çizgisi içinde, özellikle siyasi konulardaki yayınlarda,⁴ Sovyet dönemi öncesi devirlerde Orta Asya halklarının etnik veya ulusal bilinçlenmeleri tamamen eksik bırakılmıştır. Batılı bilimadamları Orta Asya halklarının gerçek tarihi sadece Ekim Devrimi'nden sonra başlamıştır şeklindeki Sovyet ideolojik klişesine oldukça yakındırlar. Sovyet tarihi öncesini gözardı eden bu eğilime karşı fikirler ifade edeceğim ve Kazak halkının etnik kimliğinin gelişimini tartışacağım.

Orta Asya farklı özellikleri içeren bir bölgedir. Ortak bir köken ve kültüre rağmen farklı uygarlıklar vardır- göçebe steplerin dünyası ve vaha ve dağların yerleşiklerin dünyası. Ancak kimlik sorununa yönelik yaklaşımlar nedir? Benzer yaklaşımları farklı toplumlarda kullanarak etnik tarihin sorunlarını araştırmak mümkün müdür? Bilim adamları etnik kimlik sorununu araştırmışlardır; ancak, Orta Asya'nın yerleşik uygarlıkları, kendi kendine yeterli ekonomisiyle vaha insanları, birbirinden ayrı kalmışlardır. Yaşam şekli etnik kimliğin gelişimini etkilemiştir ve özelliklerini belirlemiştir. Yerleşik toplulukların etnik kimliğini anlamaya yönelik yaklaşım göçebe halkların etnik kimliğini anlamaya yönelik yaklaşımlarla aynı olamaz.

Bugün Kazak ismiyle bildiğimiz ulusun ortaya çıkışı uzun süreli ve karışık bir süreçtir.

Türk kabileleri Kazaklar dahil modern halkların oluşumunda belirleyici bir rol oynamıştır. Bu nedenle, Kazakistan topraklarında etnik oluşum sürecinde üç önemli dönem gösterilebilir: Türkler öncesi (M.Ö. 18.yüzyıldan M.S.4.yüzyıla kadar), Türkik (M.S.4.yüzyıl ve 13.yüzyıl arası) ve Türk-Moğol dönemleri (13.yüzyıl-15.yüzyıl arası). Türkler öncesi dönem Bronz Çağı'nda başlamıştır ve Andronov kabileleri ve "erken göçebeler" veya Saka dönemini kapsar. M.Ö.8-4.yüzyıllardan itibaren Orta Asya bölgesine, Pers kaynaklarında Saka olarak adlandırılan kabileler yerleşmişti. Türkler öncesi dönem ayrıca Usun ve Kangli kabilelerini de içerir. M.Ö.3.ve 2.yüzyıllarda, Usun kabile federasyonu güney-doğu Kazakistan'da ortaya çıkmıştır ve Kangli kabile birliğine ait kabileler güney-batı bölgesine yerleşmişlerdi. Bu topluluklar göçebeydi.

Türk dönemi M.S. ilk bin yılın ortasında kitlesel bir şekilde Türklerin bölgeye gelmeleriyle başlamıştır. Ortak bir isim altındaki, Tele, Türk kabileleri Kuzey Moğolistan'ın yüksek bölgelerinden Amu-Derya nehrinin alçak bölgelerine kadar olan kesimlere yerleşmişlerdi. 6. ve 7. Yüzyıllarda Kazakistan'ın güneydoğusunda yaşayan bu kabileler Batı-Türk Hanlığı'na bağımlı olmuşlardır. Yedinci yüzyılın sonunda, Güney-Doğu Kazakistan'daki siyasi yönetimi Turgeş kabileleri ele geçirdi. Sekizinci yüzyılın ortasında Turgeşler Araplara ve Karluklara yenilmişlerdir. Doğu ve güneydoğu Kazakistan sekizinci yüzyılın ikinci yarısında Karluk Hanlığının idaresine maruz kalmıştır. Arap istilasının etnik oluşum süreci üzerinde etkisi olmamıştır; ancak, daha sonra Kazakistan'ın ortaçağ kültürü, Müslüman Arap kültüründen etkilenmiştir.

Dokuzuncu yüzyıldan Onbirinci yüzyıla kadar, batı ve güney - batı Kazakistan Oğuz devletinin bir parçası olmuştur. Aynı zamanda Kımak ve Kıpçak kabileleri federasyonu doğu-Kazakistan'daydı. Onuncu yüzyılda, Karluklar Jetisu'daki⁵ kendi siyasi güçlerini kaybettiler ve iki yüzyıl stepleri yöneten, yöneticilerine Tamcak Han denilen Karahan Devleti'nin bir parçası oldular. O zaman Türk kabileleri konfederasyonunu Kıpçaklar yönettiler (Rus yıllıklarında Polovtsy ve Avrupa kaynaklarında Kumanlar olarak bilinen) ve doğuda Ertiş nehrinden batıda Jaiq nehrine uzanan büyük topraklar üzerinde Desti-Kıpçak olarak bilinen bir devlet oluşturdular. Bu devlete daha sonra Kazak halkının etnik unsurları haline gelecek pek çok kabile dahildi.

Bundan dolayı, Kazakistan'ın Türk dönemi tarihi çok önemli bir devredir. Türk kabilelerinin oluşturduğu farklı devletlerin varlığı, kabileler ve kabile birliklerinin etnik bütünleşmesinde çok önemli bir siyasi faktör haline gelmiştir. Bu dönem ayrıca manevi kültürün gelişmesi açısından önemli bir devredir. Türk halkları Gökyüzü (Tengri) ve Yer-su (Ier-Su) ilahi varlıklarına tapmışlardır. Üçlü ilahi varlıkların üçüncüsü Umay'dır - kalbin ve çocukların efendisi. Önemli kültler, kutsal dağlar, ateş ve büyüye olan inançtır. Ancak kendi inançlarının yanısıra başka uygarlıklarca yaratılan dinsel sistemler (Budizm, Hristiyanlık, Maniesm ve İslam) 6-12.yüzyıllarda Orta Asya'nın Türk nüfusu arasında yayılmıştır. 6-7.yüzyıllarda, Türkçe konuşan kabileler kendi yazı sistemlerini kullanıyorlardı. Bu alfabe

daha sonra yazıların karakteri ve diline uygun olarak ve bulunduğu yerin ismiyle Orhun-Yenisey ismi verilmiştir. Bunlar, eski Türkik-runik harfleridir. Bu runik metinler yalnızca çok önemli tarihi belgeler değil, ayrıca bütün Türk kabilelerinin en önemli edebi mirasıdır. Orhon hariç, Türk kabileleri⁶ Uygurca ve daha sonra Arap alfabesini kullanmışlardır.

Zamanın filozoflarından birisi tarih, gelenek ve şiirle ilgili fikirleri Korkutname kitabında toplayan Dede Korkut'tur. Korkut sadece bir filozof ve şair değil, ayrıca halen Kazakistan'da popüler olan "Korkut ata kui", "Korkut sarini" gibi melodiler besteleyen bir kompozitördür. Kendisinin bir anıtı Sir-Derya nehrinin kıyısında yükselmektedir. Zamanın bilimadamları, yazarları ve şairleri yerel Türk ve İranlı grupların temsilcileri, zamanın uluslararası bilim dili olan Arapça'yla çalışmalarını yazmışlardır. Abul Nasr Al Farabi, Yusuf Balasaghuni, Mahmud Kaşgarlı ve diğer büyük bilimadamlarının çalışmaları bütün Orta Asya halklarının mirasıdır.

Kazak halkının oluşumundaki üçüncü devre, Türk-Moğol dönemi, 13.yüzyılda bütün bölgenin sosyo-siyasi ve kültürel yaşamında büyük değişiklikler meydana getirmiş olan ve bölgenin coğrafi ve etnik kompozisyonunda değişikliklere yol açan Moğol istilasıyla başlamıştır. İstila sadece Moğollarla değil, çoğunlukla Türk kabileleri ile göçebe kabileleri arasındaki göç ve evlilikleri hızlandırmıştır. Akademisyen V.V. Bartold, Moğol istilasının Türk kabilelerinin siyasi nüfuzunu arttırdığını ve Avrasya'nın büyük steplerinde hegemonyalarını sağladıklarını yazmıştır. Moğol idaresinde Kazakistan, Cengiz Han'ın oğulları arasında bölünmüştür: Zoshi, Çağatay ve Ugedey. Zoshi Ulus,⁷ Mavi Orda, Beyaz Orda ve Şeybun Ulus olarak büyük etno-siyasi birliklere bölünmüştür.

Çağatay ulusunun dağılmasından sonra yeni bir devlet Moğolistan Jetisu alanında ortaya çıkmıştır. 14.yüzyılın sonu ve 15.yüzyılın başlarında Mavi Orda parçalanmıştır. Bunların en büyüğü Kazakistan'ın belli başlı bölgelerini ellerinde bulunduran Nogay Orda ve Özbek Hanlığı idi. Bu hanlıkların nüfusu Kıpçak, Argın, Karluk, Kangli ve Naimanlar ve de Türk halkları tarafından assimile edilmiş, Moğol kabileleri dahil, çeşitli Türkçe konuşan kabilelerden oluşuyordu.

Beyaz Orda, Mavi Orda, Nogay Orda, Abdülhair Hanlığı ve Moğolistan devletlerinde bütün bu kabilelerin varlığı, ortak tarihi geçmişleri, Altın Orda hanlarının yönetimine karşı mücadeleleri, komşu devletlerin (Mauerenahr, Zhunghars) saldırılarına karşı kendi güçlerini pekiştirme gereği etnik açıdan sağlam bir nüfus ortaya çıkarmıştır. Manevi ve maddi kültür dahil, en geniş anlamda kültürün ortaklığı da birleştirici bir faktördü. 14-15.yüzyıllarda farklı devletlerin içinde varolan bu kabileler Türk dilinin farklı diyalektlerini kullanmışlardır. Bu halkların tarihi geçmişi folklor edebiyatı içinde yoğunlaşmıştır: destan, şarkı ve miraslar. Destan-şüre bir örnek Kazak, Kırgız, Karakalpak ve Özbek halklarının ortak mirası olan "Alpamış"tır.

Özbek hanlığının halkı "Özbek-Kazak" olarak bilinirdi. O zamanlar Özbek ve Kazak terimleri yeteri kadar açık bir etnik anlama sahip değildi. Yıkıcı savaşların sürekliliği, kabilelerin Sultan Janibek'in yönetimi zamanında Özbek Hanlığından batı Jetisu'ya kadar olan bir bölgeye, 1465-1466 yıllarında (Kazak Hanlığı oluşmuştur) kitlesel göçe neden olmuştur. 15.Yüzyılın sonunda Kazak ulusunun oluşumu tamamlanmıştır. Ünlü kitabı "Tarikhi-i-Rashidi"nde tarihçi Muhammed Haydar Dulatı Kazakların siyasi sahnede görünmelerini "Onlar 200.000 kişi idiler. Özbek-Kazak olarak çağırılırlardı. Kazak sultanlarının idaresinin başlangıcı 1465 yılında başlamıştır." şeklinde açıklamıştır.⁸

15.yüzyılın sonunda Özbek Şeybenlerinin ayrılışıyla güneyde, çağdaş Özbekistan'ı oluşturan topraklarda, Desti-Kıpçak halkı Kazaklarla karışmıştır. Kazak halkının oluşumu Kazak Hanlığı'nın çabalarının tarihi sonucudur. Siyasi bir anlamı olan "Kazak" terimi etnik bir anlam kazanmıştır. Bu etnonim ve etnik birlik 15.yüzyılın sonundan bugüne kadar devam etmiştir.

Kazak halkının sosyal yapısı sürekli değişmiş ancak bu yapının önemli bir özelliği; toplumun soylular "beyaz bones" ve diğer insanlar "siyah bones" olarak bölünmesi, devam etmiştir. Soylular sınıfı Tore ve Kozha bölümlerinden oluşmuştur. Cengiz Sultan "beyaz bones"e aittir, Kazak toplumunun sosyal ve siyasi yapısında önemli bir rol oynamıştır. Elit yönetici sınıfı oluşturan Cengizler herhangi bir Kazak kabilesine veya klanına ait değildir. Her sultan Han ünvanını

kullanma hakkına ve kabileler ve klanlar üzerinde otoriteye sahiptir.

İslami liderler Hoca grubundan gelen diğer bir elit topluluktan ve her ne kadar siyasi yaşamdaki rolleri küçük olsa da, Kazak toplumunun manevi yaşamında önemli rol oynamışlardır. İslam 19.yüzyıla kadar steplere çok fazla nüfuz edememiştir.

Hanlık halkının diğer kesimi ekonomik durumlarına rağmen zengin veya fakir olmasına bakılmaksızın en alt grup "siyah bones"e aitti. Bu grup, Kazak toplumundaki ayrıcalıklı konumları yargı, yönetim ve askeri fonksiyonlarından gelen ve "biis" olarak adlandırılan klan ve kabile liderlerini içeriyordu.

Diğer bir sosyal grup askeri yöneticiler (batırlar) büyük otorite ve siyasi nüfuza sahiptirler. "Batır" ünvanı kalıtsal değildi. Ancak askeri kahramanlıkla kazanılabilirdi. Askeri cesaret, yiğitlik göçebe halklar tarafından büyük itibar görmüştür. Savaş zamanlarında her erkek bir asker olarak görülür. Bu halklar arasında bir atasözü vardır: "Eğer düşman geliyorsa, biis ve batırlar savaşın yönetiminden sorumlu olurlar". Yönetici sınıfı oluşturan en kalabalık grup, klanların liderleri "aksakal"lardır.

Kazak toplumunun büyük bölümünü toplumun özgür üyelerinden meydana gelen sıradan halk oluşturur. Toplumun en aşağı tabakasını bağımlı insanlar olan, köleler, kullar ve "tulengut"ler oluşturur. Tulengutlar genellikle seferlerde Sultan'a eşlik ederler ve barış zamanında da onun yanında çalışırlardı. Köleler seferlerde ele geçirilen insanlardır ve esas olarak ev ekonomisi işlerinde kullanılırlar. Toplumun en zengin insanlarına sosyal kökenlerine bakılmaksızın "bais" denirdi.

Tanınmış Amerikalı tarihçi Lawrence Krader "Peoples of Central Asia" isimli kitabında şöyle yazar:⁹ "16.ve 17.yüzyıllarda Orta Asya kendi tarihinin ortaçağ devresinden modern dönemine geçmiştir. Yerli halklar etnik ve bazen de siyasi birliklerini oluşturma sürecini tamamlamışlardır ve bugünkü yaşadıkları topraklara yerleşmişlerdir." Bu tarihlerde Kazak halkının etnik bilinci "Er-Tostic", "Er-Targyn", "Kubanbay-batır", "Koklandı" ve diğer destanlarda ifade edilmiştir. Bu destanlar çoğunlukla 15.yüzyılın ortalarından 18.yüzyılın ortalarına kadar süren Kazaklar ve Kalmuklar arasındaki mücadeleyi yansıtır. Mauerenahr'ın Shaibanid ve Ashtarkhanid hanedanlıklarıyla

kuzeyde ve doğuda Rus Kazaklarıyla, Jetisu ve Doğu Kazakistan'da Kalmuklarla olan amansız mücadelelerinde Kazak halkı kendi anavatanlarını savunmuşlardır. 16.yüzyıldaki yazılı kaynaklarda anavatan Kazakistan olarak belirtilmiştir.¹⁰

"Kazak" teriminin etnonim kökeni araştırmacılar arasında çok uzun süredir devam eden tartışma konusudur ve Kazak halkının sayısız eserlerine yansımıştır. Rus bilimadamı V.V. Velaminov-Zernov'un ileri sürdüğü ve V.V.Bartold ve A.Samoilovich gibi değerli bilimadamlarının desteklediği Kazak teriminin etimolojisi yeteri kadar açıktır ve özgür bir insanı, bağımsız göçebe yaşamını ifade eder. Kazak etnonimi Kazakistan'daki göçebelerin yaşam biçimiyle yakından bağlantılıdır. İsmi Kazak Hanlığı'nın en büyük siyasi nüfuza sahip olduğu dönemle özdeşleşen Kasımhan'ın idaresinde Kazaklar zaten yeterli bir kültürel-tarihi bütünlüğe kavuşmuşlardır:

"Biz steplerin halkıyız. Nadir veya pahalı şeylere veya mallara sahip değiliz, zenginliğimiz atlarımızdan ibarettir; Atların eti ve derisi bizim için en iyi yiyecek ve elbisedir ve en iyi içecek at sütüdür. Bahçelere ya da binalara sahip değiliz; eğlence yerimiz at sürülerinin yanındır. At sürülerinin yanına gideriz ve atları seyrederek."¹¹

Kazak yaşamının ana özelliği hayvan yetiştiriliciliğine dayanan göçebe yaşam biçimidir. Hayvan yetiştiriliciliği toplumsal yapının kurumsal çerçevesini ve gerçekte göçebe kültürün özünü belirler.

Kazak etnik kimliğinin diğer bir özelliği Cüzlerdir. Tarihsel olarak Kazak halkı herbiri kendi göçebe ekonomilerinin ortak çıkarları etrafında birleşmiş ve toprak olarak diğerlerinden ayrılmış Küçük, Orta ve Büyük Cüzler olarak adlandırılan üç kabile birliğinden oluşmuştur. Cüzlerin oluşum farklı tarihi etkenlerin sonucu çok uzun bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Her bir Cüzü oluşturan ana kabileler Argın, Alsin ve Usundur ve Kazak halkı bu kabileleri şöyle isimlendirmiştir.: "Ulu Cüz Usun, Orta Cüz Argın ve Küçük Cüz Alsin'dir". Kazakların bir atasözü bu cüzlerin herbirinin özelliklerini açıklar:

"Ulu Cüz- onlara insan ver ve bırak hayvan yetiştirsinler
Orta Cüz- onlara bir kalem ver ve bırak yargıç olsunlar
Küçük Cüz- onlara bir mızrak ver ve bırak düşmanlarla savaşsınlar"

Bu atasözü muhtemelen 18.yüzyılda Rus nüfuzu Büyük Orda'da güçlü olmadığı ve halkın kendi geleneksel uğraşlarına devam ettiği zaman ortaya çıkmıştır. Orta Cüz'ün elit kesimi Kazakların en eğitilmiş kesimidir; çünkü, bu Cüz'ün toprakları Omsk, Orenburg, Kazan ve Ufa gibi Rus eğitim merkezlerine yakındı. Küçük Cüz'ün üyeleri Kazak ordusunun büyük bölümünü oluşturdular ve Batı Kazakistan topraklarında 18-20.yüzyıllarda Rus kolonizasyon politikasına ve Orta Asyalı komşulara karşı çok sayıda savaş yapmışlardır. Bu uzun dönemde farklı siyasi kabile birliklerinin varlığına rağmen, ortak soydan gelmeleri ve akrabalık ilişkileri, ortak maddi ve manevi kültür göçebe yaşamın özelliklerinin ve de özellikle göçebelerin hareketliliğinin sonucuydu. Çok geniş topraklar üzerine yerleşmiş olan üç Cüzün konuştuğu dil ortaktı ve büyük dialektler yoktu. Vadilerinde izole edilmiş olan yerleşik halkların tersine, göçebelerin karşılıklı temasları çok fazlaydı. Bana göre, Kazakların etnik kimliklerinin oluşumundaki diğer önemli bir faktör ortak kültürün yayılmasını ve bütünleşmesini ve göçleri hızlandıran, Kazak tarihinde çok sık yaşanan dış saldırıların istila girişimleridir.

Cüzlerin herbir kabilesi kendi savaş narasına, uran"a-etnik birlikteliği gösteren özel bir sembol, hayvanlarını ve mülkünü işaretlemeye ve bazen de kabile yöneticilerinin imzası veya damgası olarak kullanılan farklı bir kabile işaretine, "tamga"ya sahiptir. Bu üç Cüz için ortak bir savaş narası vardır;"Alaş" Kazakları birleştiren ve bütün Kazak halkının uranıdır. Üstelik alash, Kazak kelimesinin sinonimidir ve bütün halkı ifade eder. 1920'lerde Alash hükümetinin kurucularından birisi olan A.Bukeikhanov bir yazısında çok ilginç bir örnek verir; savaş narası "Abay" (18.yüzyılda Kazak devletini merkezileştirmeye çalışan en popüler hanlardan olan Abay Han'ın ismidir) Sibiry'a'daki Rus Kazaklarının arasında bile yayılmıştı. Rus Kazaklarından birisi oğlunu Japonlarla savaşa yollarken "Abay diyerek saldır" diye öğüt vermiştir.¹²

Kazaklar hiçbir zaman Han'ın elinde toplanmış güce dayanan merkezi bir devlet kuramamışlardır. Herbir Cüzün, gücü yaşlılar konseyince sınırlanan, bir Hanı vardı. Kazaklar step demokrasisi fikrine sahipti. Bir Han için kendi halkı arasında saygınlık kazanmak gerekirdi; çünkü, başka türlü Kazak steplerinin genişliğini gözönüne alırsak, hanlığa bağlı insanlar hanlığı terk edebiliyorlardı. Halkın

hafızasında ve kalbinde harika bir devlet adamı olarak kalmış olan Kasım Han'ın ölümünden sonra; kaynaklara, göre çok zalim ve adaletsiz olan Tahir Han iktidara gelince, Hanlığın nüfusu hızla azalmıştır.¹³ 18.yüzyılın ikinci yarısında Abay Han, 1722'de Kıpçak klan hükümetin Küçük Cüz'ün toprağından ayrılma kararına karşı çıktığında Abay Han kararlı biçimde onları durdurmuş, step demokrasisi geleneğini sona erdirmeye çalışmıştır.

17.-18. yüzyıllarda Kazaklar, Zungar (Kalmak) saldırganlığına karşı mücadele etmiştir. 1721-1723'de Zungarlar Kazak topraklarının büyük kısmını işgal etmişlerdir. Kazaklar topraklarını terkettiler ve nüfusunun büyük bölümünü kaybettiler. Bu dönem Kazak tarihinde "Büyük Felaket" olarak bilinir. Tarih konulu şiirler bu dönem ulusal kahramanları üzerine yazılmıştır-istila girişimine karşı savunmayı organize edenler- Abay Han, Bogembay, Kabanbay, Janibek, Sauriq ve diğer batırlar hakkında.

18-19.yüzyıllarda Kazakistan Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Rus saldırısına karşı mücadele Kazakların gelecekteki birliği için yeni kahramanlar, miraslar ve semboller yaratmıştır. Rusya'ya karşı ulusal özgürlük savaşlarına önderlik eden Srim Dat uli, Isatay ve Makhambet, Kenesari ve Naurizbay, Janqozha ve Eset gibi 19.yüzyıl kişilikleri halk tarafından unutulmayan yeni kahramanlar olmuşlardır.

Göçebe yaşam biçimi Kazakların etnik kimliğinin diğer bir özelliği İslam tarafından güçlü biçimde etkilenmiştir. Kazaklar 10.yüzyıldan itibaren 20.yüzyıla kadar tedricen müslüman olmuşlardır. Ancak Orta Asya halkları arasında, büyük oranda göçebe yaşam türü nedeniyle, İslam, steplere derinliğine nüfuz edememiştir; ve İslam öncesi inançlarla yanyana var olmuştur. Ancak yerel halkın vicdanında özellikle 19.yüzyıl boyunca eğitim, İslami bilgi, şariat ve dini konular üzerine farklı Destanlar demektir. İslami fikirler halk tarafından öyle yakından izlenildi ki; İslam, Kazak kimliğinin kendine has olmasa da önemli bir kültürel özelliği olmuştur. Diğer Müslüman toplumlardan farklı olarak İslam birleştirici bir karşı koyuş ideolojisi olmamıştır. Kazakistan'da Müslüman din adamlarının rolü Kazak toplumunun manevi yaşamında önemlidir ancak siyasi yaşamda Rus hristiyan işgalcilere karşı mücadele için halkı harekete geçirecek siyasi liderler olamamışlardır.

Bu yazıda Kazak etnik kimliğinin gelişiminde göçebe yaşam biçiminin nasıl bir faktör olduğunu inceledik. Yerleşik bir toplumdan farklı olarak göçebe yaşam biçimi herşeyi etkilemiştir ve 19.yüzyılın sonunda bir Kazak ulusal kimliğinin ortaya çıkmasına temel olan bir etnik bilinçlenmenin ve etnik kimliğin ilk oluşumlarını geliştirmiştir.

Dipnotlar:

1. Kozibaev I.M. **Istoricheskaia Nauka Qazaqstana**, Alma-Ata, 1992, s.19. Bekmakhanov E.B. **Qazaqstan v 20-40-e Gody 19 veka**, Alma-Ata, 1992. Asanov K. **Pravda o Sud'be Perestroiki v Qazaqstane. Pravda o Dekabrskikh Sobytiakh v Alma-Ata**, Alma-Ata, 1989.
2. Mankurtizm burada bir orjin ve ulusal kùltür duygusunun yokluğunu tanımlayan bir terim olarak kullanılmıştır. Bu terimi ilk defa Cengiz Aytmatov **I Dol'she Veka Dljitsia Den** adlı romanında kullanmıştır.
3. Panarin B. "Istoricheskoe Bepamiatstvo". - **in Partynaiia jizn' Qazaqstana**, 1991. #8, s.76.
4. Edward Allworth, "The 'Nationality' Idea in Czarist Central Asia," **Ethnic Minorities in the Soviet Union**, Erich Goldhagen. ed., (New York: Friederick A. Praeger, 1968), s. 229-250; Marta Brill Olcott "The Emergence of National Identity in Qazaqstan", **Qazak Review of Studies in Nationalism**, s.285-300. Shirin Akiner, **The Formation of Kazak Identity. Tribe to Nation-State**, The Royal Institute of International Affairs, 1995.
5. Jetisu Kazakistan'ın Güney-Doğu bölgesindedir ve "Yedi Nehir" anlamına gelmektedir.
6. Kadirbaev A. "Kochevoi Mir Velikoi Stepi na Rubezhe Drevnetiurskoi Epokhi", **Kul'tura Kochevnikov na Rubezhakh Vekov (XIX-XX, XX-XXIvv.) Problemy Genezisal Transformatsii**, Almaty, 1995, s.24.
7. Iudin V.P. "Ordy, Belaia, Sinaia, Seraia, Zolotaia, **Qazaqstan, Srednaia i Tsentral'naia Azia v 16-17vv.**", Alma-Ata, 1983.
8. **Materialy po Istorii Qazaqskikh Khanstv XV-XVIIIvv. (Iz vlechenia iz Persidskikh i Turskikh Sochinenii)**, Alma-Ata, 1969, s.195.
9. Krader, Lawrence. **Peoples of Central Asia**, Uralic and Altaic Series, vol.26. Bloomington: Indiana University Press, 1971, s. 90.
10. **Material po Istorii Qazaqskikh Khanstv XV-XVIIIvv. (Iz vlechenia iz Persidskikh i Turskikh Sochinenii)**, Alma-Ata, 1969, s.180.
11. Masanov, Nurbulat. "My - Zhiteli Stepi", Amrekulov N., Masanov N., **Qazaqstan Mezhdü Proshlym i Budushchim**, Almaty: MGP "Beren", 1994, s.184.
12. Bukeyhanov A., "Kirgizy", **Formy Natsional'nogo Dvizhenia v Sovremennykh Gosudarstvakh**, ed. by A.I. Kostelianskii, S. Peterburg, 1910, s.592.
13. Kliashtorny, S.G., Sultanov T.I. **Qazaqstan. Letopis' Trekh Tysiachel'tii**. - Alma-Ata: "Rauan", 1992, s.280.

TÜRKİYE VE GAGOĞUZLAR

* Ayten KILIÇ

1990'nın sonunda Gagoğuzların yaşadığı bölgenin siyasi ve toprak statüsüyle ilgili patlayan silahlı çatışmanın her iki tarafı da memnun eden şekilde çözülmesiyle Güney Moldova'da normal yaşama dönülmüştür. Ekim 1990'da spontane olarak Gagoğuzların etnik ve kültürel canlanması, Moldova'nın cumhuriyet sınırları içinde otoritesini güçlendirmesinde pek çok zorluklarla karşılaşmasına neden olan organize ayrılıkçı bir harekete hızla dönüşmüştür.

Küçük Moldova Devleti'nin toprak bütünlüğünün iki önemli ayrılıkçı hareketle (Gagoğuz ve Dniestr) tehlikeye düşmesinin temel nedeni Moldova'nın asıl halkının ayrıca eski Sovyetler Birliği'nin dışında bir devleti bulunan SSCB'nin tek halef cumhuriyeti olması gerçeğinde yatmaktadır. Bağımsızlığını kazandıktan sonra, doğal olarak, bu iki devletin geçmişte olduğu gibi tek bir devlet haline gelmesi bekleniyordu.

Tarihi toprakları bugünkü Bulgaristan, Romanya, Moldova ve Ukrayna sınırları içinde konuşlanmış olan Gagoğuzlar Ortodoks-Hristiyan, Türkçe konuşan 300.000 kişilik etnik bir azınlıktır. 1989'da en son yapılan SSCB nüfus sayımına göre Moldova'da toplam nüfusun % 3.5'ini oluşturan 153.000 Gagoğuz ülkenin güneyinde yoğun olarak yaşamaktadır ve ayrıca Moldova'dan ayrılan Güney Beserabya'da oturan 36.000 Gagoğuz da Ukrayna'da yaşamaktadır.

Gagoğuzların etnik kökeni uzun zamandır devam eden tartışmalı bir konudur. Gagoğuzların ata dili Türki dillerin güneybatı bölümündendir ancak tarihi seyri tartışmalıdır. Geçen yüzyıl boyunca pek çok

* Ayten Kiliç Bilkent Üniversitesi'nde araştırma görevlisidir.

bilim adamı Gagoğuzların Peçenekler, Kumanlar, Selçuk Türkleri, Türkler, Hristiyan Bulgarlar veya bütün bu ulusların karışımından oluşan bir nesilden geldiklerini iddia etmiştir.

Gagoğuzlar Beserabya'ya 18. yüzyılın başında yerleşmişlerdir. Ancak çok önemli bir gerçek burada aydınlatılmalıdır: bu tarihten önce Gagoğuz diye bir şey ortada yoktu. 1817'ye kadar herhangi bir tarihi kaynakta Gagoğuz ismi geçmemiştir. Gagoğuz ismi ilk kez 1817'de göçmenleri sayan bir nüfus sayımında kullanılmıştır.

Sovyet işgalinden bu yana Sovyet idaresi boyunca dil açısından Ruslaştırma politikası Gagoğuzlar arasında Gagoğuz kültürel yaşamı için uygun bir ortamın veya ana dilinde eğitim imkanlarının olmaması yüzünden önemli oranda başarılı olmuştur. Dil politikası kültürel açıdan az gelişmiş Gagoğuzlar arasında kendi yaşamlarını idare edebilenler ve kendi dillerinde eğitim imkanına sahip olan Moldovalılara göre daha başarılı olmuştur.¹ Bu yoğun Ruslaştırma politikasından sonra Gagoğuz aydın sınıfının Gorbaçov'un glasnost ve perestroyka politikalarının yarattığı olanaklardan yararlanmasi sürpriz olmamıştır. Bu yeni ortamda Gagoğuzlar seslerini yükseltmeye karar vermişlerdir.

1988'de aralarında gazeteci Stepan Bulgar, ressam Dimitri Sevastin ve mühendis Andrei Bıyıklı'nın olduğu bir grup Gagoğuz entelektüeli Komrat'da toplanmışlar ve *Gagoğuz Halkı* hareketinin temellerini atmışlardır. Bu insanlar bir kültür ve tartışma kulübü kurmuşlardır. Açılış oturumunu Stepan Bulgar yapmıştır. Bulgar harekete *Gagoğuz Halkı* ismini Moldova basınında, Gagoğuzlar bir ulus değil ancak bir etnos'dur, şeklinde çıkan haberlere bir cevap olarak vermiştir.²

Bükreş'e karşı Moskova'yı kullanma olasılığının varlığını hisseden Gagoğuzlar kendi kültürleri ve dillerini koruma hakkını (ki bunu tarihi bir hak olarak görmüşlerdir) savunmayı kararlaştırmışlardır. 1906'da, iki haftalık bir sürede varlığı tanınmayan bir oluşum olan, Komrat Cumhuriyeti Gagoğuz ayrılıkçılara bir devlet kurabilmek için yasal bir meşruiyet sağlayan bir örnek olmuştur.

Bununla birlikte, Romanya yanlısı Halk Cephesi'ni iktidara getiren ilk iyimserlik devresine rağmen, Romanya ile birleşme çabaları Romence'nin bir devlet dili ve üç Romen renginin ulusal bayrak olarak

kabul etmenin ötesine gitmemiştir. 1940'da Moldova Romanya'nın bir parçasıydı; bağımsız bir devlet değildi. 1990'larda durum farklıydı. 70 yıllık Sovyet egemenliği ve Stalin'in yapay bir Moldova milliyeti yaratma isteği meyvelerini vermişti; bugün, kendisi bir devlet olma tecrübesini yaşayan Moldova'nın yakın bir gelecekte Moskova'nın yerine Bükreş'e yönelmek istemeyeceği anlaşılmaktadır. Üstelik, Romen ekonomisinin kötü durumuna bakıldığında Romanya ile birleşme çok umut verici bir nokta değildir.

Moldovalılar Romanya'nın, Rusya ve diğer BDT üyesi devletlerin yerini bugün ya da gelecekte ekonomik bir partner olarak alamayacağını farkındadırlar. Ülkede başat olan tarım ekonomisi tamamen Rusya'dan gelen yakıta ve hammaddelere bağlıdır. İki ülke arasındaki bağlar Moldova'nın ihraç tarım ürünlerin bugün BDT dışında hiç bir piyasada rekabet edemeyeceği gerçeğiyle güçlenmektedir.³

Bütün bu gelişmeler, Ulusal Halk Cephesi'ni zayıflatarak 1994'ün başında, seçim kampanyasında Gagoğuz otonomi problemine çözüm için uzlaşi arayacağı sözünü vermesi nedeniyle Gagoğuzlar tarafından desteklenen Moldova Demokratik Forum Partisi (MDTP)'ni iktidara getirmiştir. Sonuçta, Moldova hükümetinin Gagoğuzların kültürel ve etnik canlanma taleplerini yerine getirme istekliliği belki de daha ciddi bir konuya, Dniestr çatışmasına, yoğunlaşma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Türkiye'nin de Moldova'nın toprak bütünlüğü destekleyen açıklamaları sorunun etkili biçimde çözümüne katkıda bulunmuştur. Gagoğuzlara Moldova sınırları içinde otonomi sağlanmıştır.

Böylece "Gagoğuz Yeri" ilgili kanunun Kişinev de 23 Aralık 1994'de ilan edilmesi ve 13 Ocak 1995'de kabul edilmesiyle Gagoğuzya ve Moldova hükümeti arasındaki çatışma resmen sona ermiştir. Bu tarihten itibaren iki taraf arasında bir tartışma kaynağı kalmamıştır. Ancak (eğer Moldova Romanya ile birleşmeyi kararlaştırırsa) gelecekte ne olabileceği belli değildir.

Bağımsızlığın ilanından sonra, Gagoğuzlar, Türklerle kendilerinin ortak köklerini hatırlama ve vurgulamaya yardım etmesi için yüzlerini Türkiye'ye çevirdiler. Gagoğuzlar ve Türkler Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Türk ulusları arasında kardeşliği ve

dayanışmayı desteklemek için bir dizi konferansa aktif biçimde katılmışlardır.

Türkiye'deki yöneticiler Gagoğuzları Türk kültür dünyasına yeniden bütünleştirmede ve uzun bir Ruslaştırma döneminden sonra kendi Gagoğuz kimliğinin canlandırılmasında kararlı bir politika izlemektedirler. Türkçeyi yeniden canlandırmak için, 1992'den beri Gagoğuz öğrencilere burs verilerek Türkiye'de öğrenim görme fırsatı sağlandı. 1992 yazında ilk olarak 85 Gagoğuz öğrencisi 20 Ağustos ile 13 Eylül arasında Türkiye'de yaz kurslarına katıldı.⁴ 1992-93 eğitim yılından bugüne kadar, Gagoğuzlara yüksek öğrenim bursları verilmektedir. Moldova'ya açılan kotanın çoğu Gagoğuz öğrencilerince doldurulmaktadır. Örneğin, 1993-1994 eğitim yılı boyunca 180 Gagoğuz öğrencisi Türkiye'ye eğitim için getirilmiştir, 1995-1996 döneminde 17 ve 1996-1997 döneminde de 17 öğrenci gelmiştir. Kültürel ve etnik işbirliği çerçevesi için de Çadır-Lunga ve Kişinev'de iki Türk koleji açılmıştır. Çadır-Lunga'da 80 öğrenci ve Kişinev'de 50 öğrenci eğitim görmektedir. Ayrıca, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı 1992-93 döneminde 3 Türk bilimadamını Komrat Üniversitesi'nde 120 öğrenci ve 8 öğretmene Türkçe öğretmek için göndermiştir.

Türkiye ayrıca Ruslaşmış Gagoğuz liderlerin ve de pek çok ailenin ilk başlardaki direnişlerine karşı bağımsızlık aşamasında Moldovalı yetkililerce açılmış olan Gagoğuz bölgesindeki ilk Türkçe eğitim yapan okullara ders kitapları göndermiştir.⁵ Bunu takiben, ilk Gagoğuz dilindeki okul (Okul No:33) Eylül 1994'de Kişinev'de açılmıştır.⁶ Toplam ederi 25.000 \$ olarak hesap edilen 21.000 ilköğretim ders kitabı Türk yetkililerce Moldova Eğitim Bakanlığı'na 22 Aralık 1994'de teslim edilmiştir. Ayrıca 1995'de Çadır-Lunga'nın köylerine kitaplar gönderilmiştir. Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA) Gagoğuzların kullanımı için 3000 adet resimli Türk alfabe kitabı basmıştır.

Gagoğuzların Türkiye ile bağlarını geliştirmek ve de Moldova ile bütünleşmesini kolaylaştırmak için, Türkiye Kişinev ile paralel olarak Gagoğuz liderlerini latin alfabesinin benimsenmesi için ikna etmeye çalışmışlardır.⁷ Ve 29 Ocak 1993'de Türkiye'nin teşvikiyle Gagoğuzlar Latin alfabesine dönmeyi kabul ettiklerinde Türkiye Eğitim Bakanlığı

emekli bir Gagoğuz öğretmeni N. Babaoğlu tarafından hazırlanan "İlk Okuma" başlıklı bir alfabe kitabından 5000 adet basmıştır. Türkiye Gagoğuzya'da kitapların basım işlerini geliştirmek için Moldovalı yetkililere, bilgisayarlar ve matbaalar, çeşitli kitaplar, sözlükler gibi yardımlarda bulunmuştur. Ağustos 1996'da Moldova Eğitim Bakanlığı'nın talebi üzerine 100.000 \$, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Kalkınma ve Yardım Fonu'ndan Latin alfabesinde 25 ders kitabının basımı için kullanılmıştır. TİKA Çadır-Lunga'da bir matbaa kurmak için (30.000 \$ a varan bir maliyetle) gerekli malzeme ve teçhizatı göndermiştir. Gagoğuz gazetesi "Ana Sözü" TİKA'dan aylık 500 \$'lık yardım almaktadır.⁸

Türkiye ayrıca Gagoğuz bölgesine folklor grupları göndermiş, Kişinev'le birlikte bir dizi kültürel faaliyetin ortaklaşa finansörlüğünü yapmış ve Komrat'daki Gagoğuz Üniversitesi ve Atatürk Kütüphanesi ve Kişinev'de Mihail Çakır Kütüphanesi'ne 1000'den fazla kitap sağlamıştır. Mayıs 1995'in sonundaki ziyareti esnasında Komrat Devlet Üniversitesi Rektörü S. Varban Türkiye'deki Yüksek Öğrenim Konseyi'ne 250.000 \$'lık finansal destek gereken bir proje önerisinde bulunmuştur. Proje uygun bulunmuş ve resmi bir protokol imzalanarak uygulanmasına başlanmıştır. YÖK Başkanı 16-19 Aralık 1996 tarihleri arasında Gagoğuz Yeri'ni ziyaretinde Komrat Üniversitesi ile düzenli bir öğrenci ve akademisyen değişimi programı oluşturulmuştur.

Bununla birlikte, Rusya'dan askeri destek alan Tiraspol yönetiminden farklı olarak, (Türkiye'yi ziyaret eden) Gagoğuz heyetleri Gagoğuz kültürel ve etnik canlanışını hedefleyen eğitim ve yatırım alanında yardım alma umutlarını ifade etmişlerdir. Özellikle ikili ilişkiler desteklenmiştir. Bu nedenle Moldova'ya yatırım için gelen Türk işadamları büyük oranda memnuniyetle karşılanmıştır.⁹

Moldova'nın bağımsızlığını resmen tanıyan ilk ülkelerden biri olan Türkiye, Gagoğuz problemiyle ilgili yumuşatıcı ve dengeleyici bir rol oynamıştır. Büyükelçi E. Arat'ın yönetiminde Moldova'daki Türk misyonu bölge siyasetinde aktif bir oyuncu olmuştur ve Ankara Kişinev'in bilgisi dahilinde Türkiye'yi ziyaretlerinde Gagoğuz liderlerle de gayriresmi temaslarda da bulunmuştur. Türk görevliler Gagoğuzları Kişinev'le Moldova'nın egemenliği altında bölgesel bir

otonomiye dayanan bir uzlaşmayı sağlamak için teşvik etmiştir.¹⁰

Moldova, Türkiye ile bu işbirliğini kısmen Gagoğuz sorununu çözmede desteğini almak için de desteklemiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler Ukrayna'daki gezisinin birinci bölümünü tamamladıktan sonra Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'in 1-3 Haziran 1994 tarihlerinde Moldova'yı ziyaret etmesiyle daha da gelişmiştir. Moldova'da Demirel, ülkesinin Gagoğuz sorununun Moldova'nın toprak bütünlüğünün korunması yoluyla çözülmesini istediğini söylemiştir. Bu vesile ile Demirel ve kıdemli Türk sivil ve askeri görevliler devamlı olarak Moldova ve Ukrayna'nın bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün devamını Türkiye'nin ulusal çıkarları açısından ve bölgesel istikrar için önemli gördüklerini belirtmişlerdir.

Demirel, Moldova Başkanı Snegur'un eşliğinde Gagoğuz bölgesini gezmiş, bölgenin iki önemli şehrinde -Komrat ve Çadır-Lunga'da yerel halka konuşmalar yapmış ve bu insanlara "iki ülke arasında dostluk¹¹ köprüsü" olarak hareket edecek "kardeşler", "Türkler" ve "oğullarımız" diye hitap etmiştir.¹² Demirel ayrılıkçı hareketin liderleriyle görüşerek sorunları tartışmış ve bu insanları Gagoğuzya için en uygun yasal statünün Moldova sınırları içinde olabileceğine inandırmaya çalışmıştır.¹³ Konuşmalarında, Demirel açık olarak Kişinev'in tutumunu onaylarken sertlik yanlısı Gagoğuzları siyasi bir uzlaşmayı kabule ikna etmeye çalışmıştır. Demirel Gagoğuzlara Moldova'nın kendilerine "sınırsız gelişme fırsatları" sunduğunu; Moldova ve Türkiye'nin birlikte Gagoğuzların devamlı ilerlemesini sağlamak için birlikte çalıştıklarını; ve Gagoğuzların uluslararası itibarının "herhangi bir kaygının üstünde olan uluslararası hukuka göre" Moldova'nın toprak bütünlüğünü kabul etmeye hazır olmalarına bağlı olacağını hatırlatmıştır.¹⁴

Gezisinin sonunda, Türkiye Cumhurbaşkanı akıcı biçimde Türkçe konuşan yüzyıllar boyunca geleneklerini korumuş olan ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan bir miras olarak Türkiye'den kopmuş olan bu halka karşı tarihi sorumluluğu üstlenme isteğini belirtmiştir. Demirel "bizden istenen şey maddi yardımdan ziyade moral destektir"¹⁵ demiş ve devam ederek "bu tarihi buluşmadan sonra daha sık toplanmalıyız. Bu bölge halkının refahını ve ekonomik canlanmasını kolaylaştırmak için, Moldova hükümetiyle birlikte ortak araştırmalar yapacağız ve

ortak projeler hazırlayacağız" demiştir.¹⁶

Türkiye Cumhurbaşkanı'nın ve ona eşlik eden bürokrat ve işadamları heyetinin ziyareti Gagoğuzlarca büyük heyecanla karşılanmış, Türkiye'nin yardımıyla siyasi ve ekonomik bütün problemlerin yakında çözüleceği şeklinde büyük umutlar ve beklentiler yaratmıştır. Gagoğuz gazetesi Ana Sözü Demirel'in Moldova'daki kalışı üzerine özel bir sayı yayınlamış ve Komrat Üniversitesi Rektörü D. Tanasoğlu Demirel'e fahri doktora ünvanı vermiştir.¹⁷

Demirel ve Snegur bir dostluk ve işbirliği anlaşması imzalamış ve Türkiye Gagoğuzların yaşadığı şehirlerin altyapısının güçlendirilmesi için bir kredi vermiştir.¹⁸ Gagoğuz problemine siyasi bir çözüm 35 milyon \$'lık bir borcun kullanılabilmesi için bir ön koşul olarak konmuştur.

Bu sorun 1994'ün sonunda Gagoğuzlara Moldova içinde ottonomi hakkının verilmesiyle çözülmüştür, ancak kredi sorunu üzerindeki sorunlar devam etmektedir; sadece müzakerelere başlayabilmek bir buçuk yıla malolmuştur. Sonunda Türk Eximbank'ın 13-16 Kasım 1996 tarihlerindeki bir daveti üzerine Moldova Başbakanlık Müsteşarı V. Kunev'in başkanlık ettiği Moldova heyeti Ankara'ya kredinin şartlarını görüşmeye gelmiştir. Görüşmelerin sonucunda her iki taraf bir Uyum Belgesi'ni imzalamışlardır. Bu belgeyle kredinin Moldova devletinin garantisi altında imzalandığı, geri ödeme süresinin 5 yılı aşmayacağı ve bu dönemin sadece 7 yıla uzatabileceği gibi maddeler vardır.

Bununla birlikte bu belgeye rağmen, daha sonra Moldovalı yetkililer faiz oranını çok yüksek ve geri ödeme süresini çok kısa buldular ve böylece yeni toplantılar düzenlendi. Bu amaçla, Kunev ve Tabunshchik 6-9 Mayıs 1996 tarihlerinde Ankara'ya gelerek Devlet Bakanı Yaman Törüner ve Eximbank görevlileri ile görüşmüştür ve kredinin 15-20 yıla yayılmasını talep etmiştir. Moldovalı yetkililer Başbakan Yardımcısı Nahit Menteşe'yle de görüşmüşlerdir ancak iki tarafı memnun eden bir anlaşmaya varılamamıştır.

Tabunshchik'in üç büyük Gagoğuz şehrine içecek suyu sağlayacak bir altyapı projesini finanse etmede kredi kullanma kararı nedeniyle, Türkiye İller Bankası'ndan bir heyet 27-28 Kasım 1996 tarihlerinde Gagoğuz Yeri'ne giderek gerekli araştırmayı yapmıştır ve Ankara'ya

dönerek projelerini Eximbank'a sunmuştur. Borcun ödeme takvimi üzerine bir anlaşmaya henüz varılamamıştır. 14 Şubat 1997'de Moldova Başbakan Yardımcısı ve Ekonomi ve Reformlar Bakanı I. Gutu geri ödeme süresinin en azından 10 yıla çıkarılması talebini içeren bir mektubu Eximbank Genel Müdürü'ne yollamıştır. Diğer yandan, 13 Şubat 1997'de yeni seçilen Moldova Başkanı P. Luchinschi yolladığı bir mektupta Demirel'den Moldova'daki ekonomik darboğazı gözönüne almasını ve daha uygun koşulları değerlendirmesini istemiştir. Türkiye Cumhurbaşkanı 28 Şubat 1997 tarihli cevabi mektubunda Türk Eximbank'ın zaten optimal zaman sürelerini sağladığını bildirmiştir.

Mayıs 1996'da Türkiye'ye yaptığı bir ziyarette Snegur, Gagoğuz Yeri'ndeki bütün okullarda yerel dilin kullanılması için yardım sağlamaya çalışmıştır. Snegur her ne kadar Gagoğuzca'yı öğrenmek için bütün uygun koşullar oluşturulmuşsa da Gagoğuz Yeri'ndeki okulların çoğunda Rusçanın kullanıldığını da ifade etmiştir. Türk yetkililer Gagoğuz öğrencilerine burslar ve ders kitapları şeklinde destek sağlayacakları sözünü vermişlerdir.¹⁹

İki ülke arasındaki ikili ilişkiler bir Türk parlamento heyetinin Moldova'ya bir ay sonra ziyarette bulunmasıyla daha da gelişmiştir. Türkiye Meclis Başkan Yardımcısı Kamer Genç Türkiye'nin asla Moldova'yı parçalamayı amaçlayan güçlerin arkasında olmayacağını vurgulayarak Gagoğuz probleminin adil çözümü için Moldova yönetimine teşekkür etmiştir.²⁰

Böylece bütün bu gelişmelerin ışığında Türkiye ve Moldova'nın hem ikili hem de uluslararası kuruluşlarda işbirliğini geliştirmek için çabaladıkları görülmektedir. Bu bağlamda güçlü bir hukuki temel geliştirilmiştir. İki ülke arasındaki ilişkiler günümüzde bir ikili pakt ve 21 anlaşmayla yürütülmektedir. İlişkiler, uzmanlarca üzerinde çalışılmakta olan, çifte vergilendirmenin önlenmesi anlaşmasının imzalanmasıyla yeni bir ivme kazanabilir.²¹ Ayrıca, Türkiye ve Moldova Eğitim Bakanlıklarından görevliler 14-17 Nisan 1997 tarihlerinde Kişinev'de Türkçe'nin öğretileceği bir Türk Merkezi'nin açılması hususunda anlaşmışlardır.²²

Türkiye Moldova'nın dış ticaretinde önemli bir yer tutmaktadır. Moldova'da günümüzde faaliyette bulunan 25 Türk-Moldova ortak

şirketi vardır ve Moldova ekonomisindeki Türk yatırımının tutarı 160 milyon doları bulmaktadır. Türk işadamları Gagoğuz Yeri'nde de ekonomik alanda aktif olmuşlardır. Türkler Gagoğuz Yeri'nde iki fırın, bir deri işleme fabrikası, bir süpermarket ve bir yün işleme fabrikası kurmuşlardır.

İlimli rolü nedeniyle Türkiye, Gagoğuz ayrılıkçılarının bağımsız bir devlet taleplerini değil ancak devamlı olarak Moldova sınırları içinde otonomiye destekleyerek, Gagoğuz çatışmasının çözümünde önemli bir araç olmuştur. Bu politikayla da Türkiye her iki tarafın saygı ve dostluğunu kazanmıştır: Moldovalılar ve Gagoğuzlar.

Türkiye'nin Gagoğuzlarla ilişkilerini canlandırmak ve onları Türk dünyasına bütünleştirmek için seçtiği yol Moldova'nın toprak bütünlüğünü tehdit etmemektedir. Tersine, Türkiye'nin Moldova'nın onayı ve işbirliğiyle izlediği politika bölgedeki ılımlı Türk siyasetinin önemli bir başarısıdır.

Daha da önemlisi çatışmayı sona erdiren süreç (her iki tarafın iletişim ve diyalog yoluyla bulduğu ve sonunda karşılıklı kabul edilebilir bir çözümde anlaştığı) kansız bir çözümün nadir bir örneği olarak durmaktadır. Burada belirtilmelidir ki Türkiye bu barışçı çözüme büyük oranda katkıda bulunmuştur.

Dipnotlar:

1. Socor, Vladimir, "Gagoğuz in Moldova Demand Separate Republic", **Report on the USSR**, 7 Eylül 1990, s. 9.
2. Stegan Bulgar, ile söyleşi, 25 Nisan 1997, Ankara.
3. Socor, Vladimir, "Why Moldova Does Not Seek Reunitation with Romania", **RFE/RL Research Report**, (31 Ocak 1992), s. 28.
4. "Üç Hafta Türkiye de", **Ana Sözü**, 26 Eylül 1992
5. Socor Vladimir, "Five Countries Look at Ethnic Problems in Southern Moldova", **RFE/RL Research Report**, Vol. 3, No. 32 (19 Ağustos 1994), s. 23
6. "İlk Gagoğuz Okulu Kişinev'de", **Ana Sözü**, 11 Temmuz 1994
7. Socor, "Socor, "Five Countries...", s. 23.
8. **Moldova Ülke Raporu**, T.C. Dışişleri Bakanlığı Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı (TİKA), (Haziran 1995, Ankara), s. 64.
9. Ahmet Katırcıkara, "Gök Oğuzlar ya da Gagoğuz Sesi", **Türkiye**, 13 Haziran 1996.
10. Socor, "Five Countries...", s. 23.
11. "Türkiye Gagoğuzların Yanında", **Zaman**, 3 Haziran 1994
12. "Gagoğuzlar Dostluk Köprüsü", **Zaman**, 2 Haziran 1994
13. "Türkiye Gagoğuzların Yanında", **Zaman**, 3 Haziran 1994
14. Socor, Vladimir, "Demirel Asserts Turkish Interests in Ukraine and Moldova", **RFE/RL Research Report**, Vol. 3, No. 31 (12 Ağustos 1994), s. 21.
15. "Osmanlıdan Bize Ne Diyemeyiz", **Zaman**, 4 Haziran 1994
16. Demirel, Gagoğuzlara Politik Geçmişini Anlattı", **Cumhuriyet**, 3 Haziran 1994.
17. "Türkiye Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel Moldova'da Ofisyal Vizit'ler Bulundu", **Ana Sözü**, 11 Temmuz 1994.
18. Mark Richard, "Progress Amid Crisis", **Transition**, 15 Şubat 1995, s. 59.
19. **Chisinau BASAPRESS**, İngilizce, 29 Mayıs 1996, **FBIS-SOV** - 96 - 105 (30 Mayıs 1996), s. 53-54.
20. **Chisinau INFOTAG**, İngilizce, 25 Haziran 1996, **FBIS-SOV** - 96 - 125 (24 Haziran 1996), s. 42-43.
21. **Moscow INTERFAX**, 26 Haziran 1996, **FBIS-SOV** - 96 - 125 (27 Haziran 1996), s. 42.
22. "Türkiye Cumhuriyeti ile Moldova Cumhuriyeti Eğitim Bakanlıklarının 14-17 Tarihleri Arasında Kişinev'de yaptıkları Daimi Komisyon Toplantısı Tutanağı", Madde 5.

BUCAK'TAKİ TRANSTUNA GÖÇMENLERİNİN VE GAGOĞUZLARIN ETNİK KİMLİĞİ (18.YÜZYILIN SONU VE 19.YÜZYILIN BAŞI)

* Olga RADOVA

Balkan Yarımadası'ndan göç eden Gagoğuzların Beserabya'ya yerleşmesi bugüne kadar incelenmemiştir. Bu insanların etnik tanımlanması her zaman sorunlu olmuştur ve yalnızca günümüzde uzmanlar yeni materyallere dayanarak daha kesin sonuçlara ulaşmaktadırlar.

Gagoğuzların Balkan Yarımadası'ndaki göçleriyle ilgili tarih çalışmaları bir dizi eksikliklerle doludur. Bu eksikliklerden birisi araştırmacıların göç sürecince Gagoğuzları Bulgar göçmenlerden ayırmamalarıdır. Transtuna göçmenleri sadece Gagoğuzlarca temsil edildi fikri özellikle G. Zanetov, I. Raikov, I. Titorov, K. Iunov, V. Dyakovich, D. Minchev, E. Klanjinikolova gibi Bulgar yazarların ve aynı zamanda N.S. Derzhavin ve I.I. Meshechryuk gibi Rus araştırmacıların çalışmalarında oldukça yaygındır.¹ I.I. Meshcheryuk'un çalışmalarından birisinin ismi her ne kadar "19.yüzyılın başında Bulgar ve Gagoğuzların İlk Göçleri" ise de, Meshcheryuk Gagoğuzları Bulgar olarak göstermiştir.

19.yüzyılın ortasından itibaren Gagoğuzlar ayrı bir halk olarak belirtilmiştir. Ancak resmi belgelerde Gagoğuzlar, Bulgar diye

* Olga Radova Moldova Bilimler Akademisi'nde çalışmaktadır.

geçmişlerdir ve ancak 19. yüzyılın sonunda Rus etnografı V.A. Moshkov 1897 nüfus sayımı öncesinde Gagoğuzların Bulgarlardan ayrı olarak sayılmaları gerektiği konusunu gündeme getirmiştir.² Gagoğuzlar etnik kökenlerinin incelenmesi sonucu ayrı bir etnik varlık olarak görülmüşlerdir. Ancak Beserabya'ya yerleşen Transtuna göçmenleri sorunu etnisite açısından incelenmeden kalmıştır.

18.yüzyılın ilk yarısında Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'ın çokuluslu halkları, köylüye baskı yapan hem Türk görevliler hem de yerel toprak ağaları yüzünden çok güç ekonomik koşullar içinde yaşamışlardır. Ekonomik bunalıma bir çıkış yolu olarak Bulgarlar, Gagoğuzlar, Yunanlılar ve Sırp'lar anarşi ve zoraltımın daha az olduğu kuzeydoğu Bulgaristan'a göç etmişlerdir. Ancak 18.yüzyılın başlarında Müslüman Türk yöneticiler ve Ortodoks Hristiyanların (Bulgar Kilisesi'nin yöneticileri) dinsel düşmanlığı ve de ekonomik, sosyal istikrarsızlığın varlığı, bir grup Gagoğuz ailesini (ve onların arasında Yunan kilisesi ayinlerini benimseyen bir grup Sırp, Yunanlı, ve Arnavut vardı) kuzeydoğu Bulgaristan'dan ayrılmaya zorlanmıştır.³ Onlar ilk başlarda Polonya'ya yerleşmeye karar verdiler ancak bölgedeki yaşam şartları çok kötüydü.⁴ Sonunda Bucak'a yerleştiler.

Beserabya'ya yönelik ilerleyişlerinde Gagoğuzlar farklı yollar takip ettiler. Hem kuzeydoğu Bulgaristan'da yüzyıllardır yaşayan ve 18.yüzyılın sonu ve 19.yüzyılın başında Güney Rusya'ya Balkan uluslarının ortak ilerleyişlerine katılan Gagoğuzlar, Makedonya ve Trakya'daki bölgelerden kuzeydoğu Bulgaristan'a Tuna'yı aşarak göç etmişlerdir. Böylece kuzeydoğu Bulgaristan'da Dobruca yerel Gagoğuz nüfusu ve Makedonya ve Trakya'dan yeni gelen göçmenlerin kaynaşma noktası haline geldi.

18-19. yüzyıllarda Gagoğuzların büyük bir kesimi Balkan Yarımadası'ndan Bucak'a göç etmişlerdir. Resmi Rus belgelerinde Gagoğuzlara "Transtuna göçmenleri" veya "Bulgar göçmenleri" genel ismi verilmiştir. Sadece 1854 yılında akademisyen P. Koeppen Gagoğuzları Bulgarlardan farklı bir etnik topluluk olarak göstermiştir.⁵

Bilim adamlarının Gagoğuzların etnik sorunundaki yanlış tutumları Gagoğuzların daha sonraki etnik demografisini inceleyen çalışmaları olumsuz etkilemiştir. Bazı bilimadamları (V. Morinov, I. Meshcheryuk gibi) Gagoğuzları Bulgar halkının bir parçası olarak

değerlendirmişlerdir ve Gagoğuzların göçünü Bulgarların göçü içinde görmüşlerdir.⁶ Ancak V.A.Moshkov'a göre Gagoğuzlar ilk önce Bucak'a gelmişlerdir ve Bender bölgesinin (uyezd) güney bölgesine ve I.İsmail'in kuzey bölümüne, esas olarak Yalpuq nehri havzasına yerleşmişlerdir.⁷ V.A. Moshkov'un düşüncesi 18.yüzyılın sonu ve 19.yüzyılın başıyla ilgili arşiv belgelerince desteklenmektedir.⁸

Bulgarlar ve Gagoğuzların Bucak'a ortak göçlerini incelerken bu yazarlar sık sık Bucak'a Gagoğuz göçünün uzaklığıyla ve de Gagoğuzların bölgelere yerleşme zamanlarıyla ilgili gerçekleri yanlış değerlendirmişlerdir. İlk önce Bulgar köylerinin oluşumuna dikkat eden bu yazarlar Gagoğuz yerleşimlerini farketmediler veya onları Bulgar olarak değerlendirdiler.

Bulgar göçleriyle ilgili bazı çağdaş araştırmacılar halen yukarıdaki tutumu sürdürmektedirler,⁹ her ne kadar arşiv kaynakları, saha çalışmaları ve yayınlar farklı bir gerçeği doğrulasa da.¹⁰ Bu yüzden etno-demografik araştırma yapmanın sorunlarından birisi göçmenleri kendi etnik kimliklerine göre ayırmaktır. Bu da herşeyden önce Bucak bölgesinde 18.yüzyılın sonu ve 19.yüzyılın başında Gagoğuz yerleşimcilerin etnik kimliği ve Gagoğuz yerleşim alanının belirlenmesi anlamına gelmektedir.

Bu tür bir çalışma yerleşim listelerinin incelenmesi ve özellikle Transtuna yerleşimcilerinin isim ve soyadlarının etnik özelliklerinin araştırılmasıyla mümkündür. Bu hedefe ulaşmak için Beserabya bölgesine gelen ve Ruslarca tanzim edilen Transtuna göçmenlerinin listeleri, 1818'de¹¹ Rus yöneticilerince incelenmiştir. Bu listeler Bender, Grachan, İsmail, Codry ve Orkhei bölgeleri ve Teleneshti kasabası için oluşturulmuştur.¹² Yerleşimcilerin soyadları ve tam isimleri herbir yerleşim yerini göstermektedir. Bazı köylerde göçmenlerin 1765-70 ve 1793-98 yıllarında geldikleri görülmektedir.

"Oğlu" ekiyle biten soyadlı göçmenler ve aynı zamanda "dji/dji", "ly/li", "chy/chi" eklerine sahip olanlar ve hiçbir ek almayan yerleşimciler Gagoğuz kökenlidir. Ayrıca Gagoğuzlar Ortodoks kiliselerinde vaftiz edildiklerinde Slav kökenli isimler de alabilmişlerdi. (Iorgi/Yorghi, Vas, Miti, Koli, Todi, Peti, Pera, Petra, Oli, Kirana, Ilia gibi.)

Transtuna göçmenlerinin listeleriyle belirlenen milliyetin devamlı olarak yerleşim yerindeki insanların gerçek milliyetiyle aynı olmadığı da çalışmalarla belirlenmiştir. Bu tür bir durumda, ilgili liste yerleşimcilerin geldiği yerin ismini yansıtmaktadır. Böylece örneğin Chukurmis (günümüzde Chukur-Menjir, Chimishliya, Moldova) köyünün sakinleri Bulgar veya Yunanlı olarak kaydedilmişlerdir, halbuki soyadları Gagoğuz kökenlidir. Babili köyünde (günümüzde Ozernoye, Odesa, Ukrayna) sakinler Moldovalı olarak kaydedilmişler, soyadları Slav kökenlidir ve aralarında Gagoğuz soyadları da vardır. Anadolka ve Barta köylerinin sakinleri her ne kadar Moldovalı olarak kaydedilmişse de soyadları bu insanların hem Moldovalı hem de Gagoğuz milliyetine mensup olduklarını kanıtlamaktadır.

Bulboca, Etulia, Curchi sakinleri Moldovalı olarak kaydedilmişse de soyadlarının hepsi Gagoğuz kökenlidir. 1989 yılı genel nüfus sayımına göre, Kotlovina, (eski ismi Bolboca) ve Etulia köylerinde Gagoğuz nüfusu mutlak çoğunluğu oluşturmuştu (%98).¹³ Bu oran da bu köylere Gagoğuz halkının yerleşimini göstermektedir.

Bojorka köyünün sakinleri kısmen Moldovalı, kısmen Sırp, Arnavut ve Bulgar olarak kaydedilmişse de nüfusunun büyük çoğunluğunun soyadı "oğlu" eki ile ve Gagoğuz soyadlarını karakterize eden eklerle bitmektedir. 1818'de Bojorka köyü sakinlerinin toplam sayısı 448¹⁴ idi. Bu toplamın %93,5'i, 204 erkek ve 215 kadın Türk kökenli soyadı taşıyordu. Bu da köyün nüfusunun mutlak çoğunluğunun 19.yüzyılın başında Gagoğuz olduğunu kanıtlar ancak bu insanların milliyeti geldikleri yere uygun olarak tanımlanmıştır.

İlk zamanlarda bu üç köy Chelolakchi ismiyle 1818 yılında Grechan tsinutu gösteren belgelerde belirtilmiştir:iki köy aynı isime sahipti- "Chebolakchi ot Largi" ve diğeri de "Chebolakchi Tatar". Bu köylerin en büyük olanı "Chebolakchi Tatar" idi. 18.yüzyılın sonu ve 19.yüzyılın başında Gagoğuzlar bu köye yerleşmişti.¹⁵ 19.yüzyılın ortalarında bu üç köyün birleştiği ve tek bir köy haline geldiği kabul edilebilir (günümüzde bu köyün ismi şudur:Chebolakchi, Cantemir, Moldova) ki bu gerçek 1775 tarihli belgelerde anlatılmaktadır.¹⁶

Pek çok köyde (Avdarma, Baimakly, Baurchi, Beshgioz, Volcaneshti, Gaidar, Ganiseni Nou, Gana, Djoltai, Dizginja, Enikioi,

Kazakliye, Kapakly, Karakurt, Karbaul, Kioselia Mica, Kiriet, Kirsovo, Kojdamgali Mari, Komrat, Kongaz, Kopkui, Kopchak, Kubei, Manjar, Moldavan Baurchi, Pelenei Bulgar, Satylyk Hadji, Sindik, Tartaul ot Largi, Tomai, Khadjinikioi, Chebolakchi Tatar, Cheshmekioi, Shaimali, vd.) köy sakinlerinin soyadları Gagoğuz kökenli olmasına rağmen Bulgar olarak kaydedilmiştir. 19.yüzyılda meydana gelen demografik gelişim süreci (mekanik, toplumsal hareket veya köylerin birleştirilmesiyle oluşan süreç) yukarıda belirtilen köylerin etnik kompozisyonunu etkilemiştir. Ancak bu köylerin çoğunda Gagoğuzlar günümüze kadar yaşamaya devam etmişlerdir.

Arşivlerin incelenmesi sonucunda bugüne kadar zannedildiği gibi Gagoğuzların Bucak bölgesine sadece Bulgaristan değil; Makedonya, Trakya ve Moldova'dan göç ettiği anlaşılmaktadır. Yazar tarafından toplanan materyaller de bu gerçeği doğrulamaktadır. Benderli'li bir kişi, Yevdokia Georgievna Karasakal etnik kökeniyle ilgili soruyu cevaplarırken atalarının 200 yıl önce Yunanistan'da yaşadığını ve buraya Rusya'dan göç ettiklerini söylemiştir. Aynı kişiye göre Yunanistan'dan göç eden Yunanlıların Yunanca'nın farklı diyalektlerini konuştuklarını ve birbirlerini anlamadıklarını belirtmiştir. Karasakal kendisini her ne kadar Yunanlı olarak tanıtsa da Gagoğuz dilini konuşmaktadır. Karasakal konuştuğu dilin (yani Gagoğuzca'nın) Kırım'da, Mangush köyünde (eski ismi), Maniupol'da (günümüzde Pervomaiskoe, Staryi Krym, Chermaly) konuşulduğunu söylemiştir. Halen Yunanca'nın konuşulduğu köyler vardır- Kırım'da da var-Urfuz, Yalta, Maloesel gibi.¹⁷ Yunanistan kökenli benzer yerleşim yerleri Bucak'ta da vardır. P.Koeppen Makedonya kökenli "siyah Bulgarların" kendilerini Gagoğuz olarak tanıttıklarını yazmıştır.¹⁸ Bu gerçek göçmen listelerinde Yunanlı olarak kaydedilen ancak Gagoğuz soyismi alan insanların varlığıyla tekrar kanıtlanmıştır.

Gagoğuz köylerinin 19.yüzyılın başında bulunduğu pek çok çalışmada açıklanmıştır.¹⁹ Balkan Yarımadası'ndan Bucak'a Gagoğuz göçünün karakteri dikkate alınmamıştır. Köylerin kuruluşuyla ilgili çelişkili bilginin varlığı kolayca gözlemlenebilir. Bir köy bazı yayınlarda 19.yüzyılda kurulmuş, diğer yayınlarda 18.yüzyılda veya daha önce kurulmuş olarak gösterilmektedir. Yazarlar Balkan Yarımadası'ndan Bucak'a düzenli Gagoğuz göçlerinin olduğu yılı, bu köylerin kuruluş yılı olarak yanlış biçimde kullanmışlardır. Her yeni

göç dalgası köylere yeni göçmenler getirmiştir. Ancak yeni köyler eski köylerin yerine kurulmuştur. D.N.Minchev'in V.Diakovich ve I.Titorov'un 1864, 1870 ve 1910 yıllarında nüfus sayısı ve aynı zamanda köylerin kuruluş tarihleri üzerine bilgileri içeren çalışmasına atıfta bulunan "Güney Bulgaristan Kökenli Bulgarlar" çalışmasını hatırlamak iyi olacaktır. Beshalma'nın kuruluş tarihini 1814, Bolboca'nın 1814, Çadır-Lunga'nın 1819 olarak gösterirken, aynı kitabın 14-15. sayfalarında Minchev istatistiki bilgilerin tarihini Ekim 1811 olarak vermiştir; yukarıda adı geçen köylerde yaşayan aile sayısını sırasıyla şöyle açıklamıştır: 20 aile, 53 aile, ve 11 aile²⁰. Böylece Minchev kendi kendisiyle çelişmektedir.

Görüleceği gibi 1811 yılına ait istatistiki bilgi adı geçen köylerin 1814 ve 1819 yıllarında kurulmuş olduğunu boşa çıkarmaktadır. Göçmen dalgalarının tarihiyle bu yıllar uyuşmaktadır ancak köyler daha önce kurulmuştur. Arşiv belgelerine dayanarak oluşturulan bir özet raporda bu fikir teyit edilmiştir; 1818 yılında Beserabya'ya göçeden Transtuna göçmenlerinin listesi (bakınız Tablo 1)²¹. Tablo sadece köylerin listesini Gagoğuzların mutlak çoğunluğu veya Gagoğuz-Moldova köylerinin karışık Gagoğuz-Bulgarlarıyla birlikte içermektedir ancak ayrıca Transtuna göçmenlerinin köylerini Bulgar, Yunan-Macar, Moldovalı ve Rus çoğunluğuyla içermektedir.²² Bir çok köyün, Volcaneshti, Kainaklıya, Brynza ve diğerleri gibi (kuruluş tarihleri 15-17.yüzyıllar olarak gösteren) Tablo'da gösterilmiştir.²³

Göçmenlerle ilgili verilen bilgiler Transtuna göçünün belirli bir devresini yansıtmaktadır (birkaç yüzyıl önce kurulan köylere yerleşen göçmenler dahil ve köy kuruluş tarihi olmadan.)

TABLO1

18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başlarında Beserabya bölgesine gelen Transtuna Göçmenlerinin sayısı ile ilgili veriler.

(Coğrafi isimler arşiv kaynaklarına göre verilmiştir.)

		1787-91 Türk-Rus savaşı ve öncesi yerleşimleri			1806-12 Türk-Rus savaşı ve sonrası yerleşimleri				
YERLEŞİM YERİ									
	Aile Sayısı	yerleşimcilerin sayısı			Aile Sayısı	yerleşimcilerin sayısı			
		erkek	kadın	toplam	erkek	kadın	toplam		
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.	9.	10.

Mutlak Gagoğuz çoğunluğunun olduğu köyler

1. Avdarma	20	67	50	117	1	3	2	5
2. Baimakly (Grechan tsinut)	-	-	-	-	5	15	17	32
3. Baurchi (Bender tsinut)	28	67	72	139	54	134	125	259
4. Beshalma	2	5	4	9	65	216	182	398
5. Beshghioz	34	105	91	196	7	20	18	38
6. Bojorka	7	18	21	39	73	196	213	409
7. Bolboca	-	-	-	-	109	248	241	489
8. Volkaneshti	52	150	159	309	98	266	242	508
9. Gaidar	40	104	95	199	-	-	-	-
10. Ganiseni Nou	-	-	-	-	2	6	6	12
11. Gana	15	36	36	72	-	-	-	-
12. Djoltai	2	4	8	12	18	61	50	111
13. Dizginja	109	301	267	568	14	37	30	67
14. Enikioi (Codry tsinut)	44	125	116	241	6	22	18	40
15. Ituliya	-	-	-	-	66	196	192	388
16. Kazakliya (Bender tsinut)	30	94	60	154	64	180	162	342

17. Kapakly	6	12	17	29	-	-	-	-
18. Karbaul	1	4	3	7	37	116	96	212
19. Kioseli Mica	6	14	16	30	27	91	77	168
20. Kiriet	71	178	154	332	4	14	5	19
21. Kirsov	38	110	99	209	26	69	69	138
22. Kodjamgaly	-	-	-	-	34	97	105	202
Mari								
23. Komrat	46	146	1144	260	50	140	128	268
24. Kongaz	-	-	-	-	65	183	160	343
25. Kopkui	39	111	107	218	-	-	-	-
26. Kopcak	-	-	-	-	96	272	245	517
27. Kubei	-	-	-	-	113	354	308	662
28. Kurchi	-	-	-	-	81	229	218	447
29. Manjar	4	10	10	20	-	-	-	-
30. Moldavan	24	81	75	156	19	46	55	101
Baurchi								
(Grechan tsinut)								
31. Pelenei	13	31	47	78	3	10	7	17
Bulgar								
32. Satylyk Hadji	6	16	13	29	32	98	85	183
33. Syndyk	10	33	17	50	1	6	2	8
34. Tartaul ot	37	113	107	220	2	5	4	9
Largi								
35. Tomai	80	251	211	462	4	11	8	19
(Bende tsinut)								
36. Tomai	6	25	144	39	-	-	-	-
(codry tsinut)								
37. Khadjikioi	2	5	3	8	1	2	2	4
38. Chebolakchi	2	20	18	38	7	7	9	16
Tatar								
39. Cheshmekioi	3	8	6	14	108	326	321	6447
40. Chokmaidan	12	37	30	67	8	31	21	52
41. Chukurmisa	-	-	-	-	45	118	123	241
42. Shamaily	7	15	17	32	2	4	7	11

TOPLAM:	796	2296	2057	4353	1347	3829	3553	7382

Gagoğuz - Bulgar karışık köyler:

43. Baimakly	2	13	11	24	26	75	62	137
(Codry tsinut)								
44. Kazaklia	13	41	35	76	12	38	32	70
(Grechan tsinut)								
45. Kairakly	11	50	31	81	14	39	36	75
46. Karakurt	57	203	173	376	93	226	220	446
47. Kioseli Mari	11	36	21	57	5	13	14	27

48. Kiyat	13	38	30	68	8	20	27	47
49. Codryany	31	87	59	146	16	28	28	56
50. Kojdangali	-	-	-	-	5	15	16	31
Bejenari								
51. Pelenei	4	13	7	20	1	1	-	1
Moldoveni								
52. Tabak	6	42	27	69	103	326	286	612
53. Khadji Abdula	2	5	6	11	91	242	24	9491
54. Cheshma	-	-	-	-	79	256	230	486
55. Chomai	-	-	-	-	29	85	61	146
56. Shikirli	39	121	94	215	36	103	92	195
Kitai								

TOPLAM:	189	649	494	1143	518	1467	1353	2820

Gagoğuz - Moldovalı karışık köyler:

57. Anadolka	36	99	93	192	36	88	92	180
58. Barta	30	83	82	165	25	72	0	142
59. Imputsyta	60	200	173	373	-	-	-	-
60. Kartaly	-	-	-	-	99	275	247	522
61. Satunov	21	54	60	114	58	188	1442	330
62. Frikatsei	68	198	180	378	56	148	153	301
63. Chebolakchi	7	21	13	34	-	-	-	-
otLargi								

TOPLAM:	222	655	601	1256	274	771	704	1475

Bulgar çoğunluğun olduğu köyler:

64. Aluat	-	-	-	-	13	33	31	64
65. Babili	8	20	17	37	27	79	67	146
66. Borchak	-	-	-	-	4	16	16	32
67. Gasanspakhi	2	7	3	10	-	-	-	-
68. Dolukioi	19	59	45	104	29	86	71	157
(Ismail tsinut)								
69. Ediburne	-	-	-	-	13	31	36	67
70. Enikioi	43	120	115	235	38	121	102	223
(Ismail tsinut)								
71. Karagach	86	269	249	518	11	27	30	57
72. Kirpaeshty	-	-	-	-	2	3	4	7
73. Kitai	1	3	2	5	1	11	-	1
74. Kod Kitai	-	-	-	-	45	132	111	243
75. Lunga	105	301	272	573	2	4	3	7
76. Mokreshty	13	35	29	64	1	11	2	3

77. Slobodzeya	26	68	63	131	24	66	56	122
78. Taraklia	3	11	4	15	147	443	419	862
79. Tatar Baurchi (Grehan tsinut)	7	19	15	34	10	33	26	59
80. Tatar Bunar	-	-	-	-	71	198	167	365
81. Tashbunar	110	310	277	587	-	-	-	-
82. Troeni	3	9	10	19	47	112	7	209
83. Chelshie	27	78	71	149	-	-	-	-
84. Localities of Ismail tsinut	-	-	-	-	17	46	31	77

TOPLAM: 453 1309 1172 2481 502 1432 1269 2701

Moldovalı çoğunluğun olduğu köyler

85. Brinza	-	-	-	-	11	19	21	40
86. Vaduboului	-	-	-	-	26	53	65	118
87. Zhurzuleshty	-	-	-	-	62	172	150	322
88. Kislitsa I (Ismail tsinut, Prut district)	-	-	-	-	1	2	2	4
89. Kislitsa II (Ismail tsinut, Kilia district)	1	3	2	5	-	-	-	-
90. Kolibashi	7	15	17	32	14	29	30	59
91. Larga	-	-	-	-	3	5	9	14
92. Mandreshty	6	16	16	32	19	54	45	99
93. Rosh	-	-	-	-	20	51	48	99
94. Rasaeni or Boboeshty	-	-	-	-	40	120	103	223

TOPLAM: 14 34 35 69 196 505 473 978

Yunanlı - Macar çoğunluğun olduğu köyler:

95. Valleni	-	-	-	-	6	13	15	28
-------------	---	---	---	---	---	----	----	----

Rus çoğunluğun olduğu köyler:

96. Budjak	-	-	-	-	24	52	63	115
------------	---	---	---	---	----	----	----	-----

TOPLAM: 1674 4943 4359 9302 2867 8069 7430 15499

18.yüzyılın sonu ve 19.yüzyılın başında her bir yerleşim birimindeki Transtuna göçmenlerinin kullanılabilir listeleri bu göçmenlerin arasında Gagoğuzların sayısını belirlemeyi mümkün kılmaktadır. Göçmenlerin Türk kökenli soyadları bu yerleşim yerlerindeki başlıca Gagoğuz yerleşimi gerçeğini kanıtlamaktadır. Bu düşünce ayrıca bu tarihlerde yapılan Beserabya nüfus sayımındaki bilgilerle de teyit edilmiştir. İlk göçler esnasında Bucak'a Gagoğuzların tamamen yerleşmesi onların asimilasyonunu imkansız kılmıştır. Bu gerçek 1889 yılında bütün ülke kapsamında yapılan nüfus sayımıyla da doğrulanmıştır. 18.yüzyılın sonu ve 19.yüzyılın başlarında Transtuna göçmenlerinin listelerinin ve de daha sonra gerçekleştirilen nüfus sayımlarının analizi ve karşılaştırılması bize göçlerin ilk devrelerini belirleme olanağını vermektedir. Çok sayıda Türk kökenli soyisminin (Altıparmak, Angeli, Arabadji, Araboğlu, Bulgar, Buruk, Dermendji, Kara, Karabash, Kiose, Kiroğlu, Koluoğlu, Komuroğlu, Kurt, Kyurchu, Manoloğlu, Rusoğlu, Sakaly, Stefoğlu, Syrmach, Tanasoğlu, Tasmaly, Fuchidji, Khadjiouğlu, vd.) varlığı ve kendilerinin Yunan ruhban sınıfıyla geldikleri gerçeğini gözönüne alırsak bu insanların Gagoğuz olduklarını söyleyebiliriz. P. Koeppen Gagoğuzları tanımlarken Yunan kilisesine bağlı "asıl Gagoğuzlar" diye bir grubu ayırdetmiştir.²⁴

Tuna'yı geçerek Bucak'a Gagoğuzların çeşitli göçleri 1765-1812 yılları arasında gerçekleşmiştir. Bu yıllarda üç Türk-Rus savaşı meydana gelmiştir; 1768-74, 1787-91 ve 1806-12 savaşları. Bu savaşlar Balkan halklarının Rusya'ya ve Osmanlı Türklerinin kontrolünden kurtulan bölgelere göçünü kolaylaştırmıştır. Tablo 1'e göre büyük bir Gagoğuz göç dalgası 1787-91 Rus-Türk savaşı zamanında meydana gelmiştir. Gagoğuz-Bulgar karışık köylerde Gagoğuz nüfusunun yaklaşık yüzde kırk ve Gagoğuz-Moldovalı karışık köylerde %25 oranında olduğunu dikkate alırsak yaklaşık 1000 Gagoğuz ailesinin (5000 kişiden fazla) 1787-91 Türk-Rus savaşı döneminde Bucak'a göç etmiş olduğunu görürüz. Bu sayıya 1765-1770 ve 1775-76 yıllarından beri (Manjor, Kapaklı Tomai ve diğer köylerde) (Tablo 1'e bakınız) yaşayan Gagoğuz göçmenleri de dahildir.²⁵ 1818 yılında Transtuna göçmenlerinin listesini oluştururken yönetim 1787-91 ve 1806-12 Türk-Rus savaşında Beserabya oblastına yerleşmiş olan göçmenleri ayırmıştır. 1600 Gagoğuz ailesi

1806-12 savaşında Bucak'a yerleşmiştir.

19.yüzyılın ilk yarısındaki Transtuna göçmenleriyle ilgili Rus belgelerinde "eski" ve "yeni" göçmenler diye bir ayırımla sık sık karşılaşılır. Bucak bölgesine 1806 yılından önce yerleşmiş olan Transtuna göçmenlerine "eski" göçmenler denilmiştir. 1806-1812 Türk-Rus savaşı esnasında göç etmiş olanlar ise "yeni göçmenler" diye adlandırılmıştır.

Tablo 1'in analizi 18.yüzyılın sonu ve 19.yüzyılın başında Gagoğuz nüfusunun Bucak bölgesinde 63 yerleşim yerine yerleştiğini açıkça göstermektedir; 2 köy ağırlıklı olarak Gagoğuz idi; 14 köy Gagoğuz-Bulgar karışık idi ve %40 oranında Gagoğuz bulunuyordu ve 7 köyde (Gagoğuz-Bulgar karışık) Gagoğuzlar %25 idi.

Farklı milliyetten insanların yerleşmiş olduğu ayrı ismi taşıyan pek çok köy Transtuna göçmenlerinin listesinde kayıtlıdır. Bu köyler şunlardır: "Enikioi" (Codri tsinut) adlı bir köyün sakinleri Gagoğuz iken, yine "Enikioi" (İsmail tsinut) adlı bir başka köyün sakinleri Bulgar dır. "Kazaklia" (Bender tsinut) köyü sakinleri Gagoğuz, bir başka "Kazaklia" (Grechan tsinut) köyünün sakinleri ise Gagoğuz-Bulgar karışımıdır. 1818 tarihli kayıtlara göre bu köyün %55'i Gagoğuz idi. "Tatar Baurchi" (Grechan tsinut) köyü halkı Bulgar, "Baurchi" (Bender tsinut) köyü ise Gagoğuz ve diğer milliyetlerdendir.

Tablo 1'de gösterilen iki yerleşim dönemini karşılaştırsak tek bir düzeni gösterebiliriz: Bazı köyler ağırlıklı olarak 1787-91 savaşı göçmenleriyle, diğerleri 1806-12 savaşı göçmenleriyle dolmuştur. 1789-91 savaşı boyunca Gagoğuzlar 49 köye yerleşmiş, 32 köyün mutlak çoğunluğunu (%80-100) Gagoğuzlar oluşturmuş, 11 köye Gagoğuz-Bulgarlar, 6 köye de Gagoğuz ve Moldovalılar yerleşmiştir.

1806-12 savaşında Gagoğuzlar 13 köye yerleşmişler ve 9 köyün mutlak çoğunluğunu sağlamışlar ancak diğer 3 köye Gagoğuz ve Bulgarlar, bir köye de Gagoğuzlar ve Moldovalılar yerleşmiştir. Aynı dönemde önceden Gagoğuzların yerleşmiş olduğu daha önce ifade edilen 49 Bulgar köyüne göçmen yerleşmiş ve böylece bölgenin nüfusu artmıştır. Bu köylerin yanında Gagoğuzlar mutlak çoğunluğunu başka milliyetlerden halkların oluşturduğu köylere de yerleşmişlerdir. Her bir Türk-Rus Savaşı bu köylere Gagoğuz göçmenin gelmesini sağlamıştır.

Zamanın Codry, Bender, Grechon, İsmail tsinuts köylerinin Transtuna göçmenlerinin bir karşılaştırması hem 1787-91 hem de 1806-12 Türk-Rus savaşları döneminde çok sayıda Gagoğuz göçmenin varlığını bize gösterir.

1787-91 savaşında 32 köye gelen göçmen sayısı 4353 kişiye ulaşmıştır. Bu köylerde Gagoğuz çoğunluk vardı; Bulgar çoğunluğun hakim olduğu 14 köyde göçmenlerin sayısı 2481 kişiye, Moldovalıların çoğunluğu oluşturduğu 3 köyde de göçmenlerin sayısı 69 kişiye ulaşmıştır.

1806-12 savaşında Gagoğuz çoğunluğun olduğu 36 köyde göçmen sayısı 7382 kişiye; Bulgarların hakim olduğu 18 köyde göçmen sayısı 2701 ve Moldovalıların çoğunluğu oluşturduğu 9 köyde göçmen sayısı 978'e ulaşmıştır.

Bender, Grechon, İsmail ve Candry tsinuts köylerindeki karışık nüfus çoğunlukla Gagoğuz Bulgar ve Gagoğuz-Moldovalıydı. Transtuna göçmenlerinin (Bulgarlar, Sırplar, Yunanlılar) yerleşmiş olduğu Orkhei tsinut'un bazı köyleri ve Teleneshti kasabası hariç karışık Bulgar-Moldovalıların oluşturduğu yerleşim yeri çok azdı.²⁶ Gagoğuz-Bulgar ve Gagoğuz-Moldovalıların oluşturduğu köylerden bahsederken 18.yüzyılda bu köylerin bir kısmının nüfusunun ağırlıklı olarak Gagoğuzların oluşturduğu görülebilir ancak 19.yüzyılın başlarında bu köylere Slav ve Romen nüfus da yerleşmiştir ve böylece 19.yüzyılın başında mutlak Gagoğuz çoğunluğunun bulunduğu köyler karışık nüfuslu olmuşlardır.

19.yüzyılda bir çok köyün diğer köylerle birleşerek yeni isimler alması yüzünden belirtilmediğini ifade etmemiz lazım. İncelediğimiz 18.yüzyılın sonu ve 19.yüzyılın başında Transtuna göçmenlerinin yerleştiği köylerdeki göçmenlerin etnik kökenlerini yazar her bir yerleşim biriminde göçmenlerin isim ve soyadlarını analiz ederek bulabilmiştir. İncelenen dönemde göçmenlerin gerçek kökenlerinin çoğunlukla resmi kayıtlarla uyuşmadığını da belirtmemiz lazımdır. 19.yüzyıl belgelerinde Gagoğuzlar Sırp, Bulgar, Yunan ve Moldovalı olarak kayıt edilmiştir.

Yukarıda belirtilen materyallerin incelenmesi sonucunda ilk yerleşim aşamalarında Gagoğuzların Bucak bölgesinde yerleştikleri

toprakların 19.yüzyılın sonundaki topraklardan daha geniş olduğu görülüyor. 18.ve 19.yüzyıllarda Gagoğuzlar 63 köye yerleşmişlerdir. 19.yüzyılda Bucak'a Gagoğuz yerleşimini bir dizi sosyal ve ekonomik faktörler etkilemiştir. Sonuç olarak Gagoğuzlar Bucak'ın sınırındaki yerleşim yerlerinden merkeze doğru hareket etmişlerdir. Bu nedenle 19.yüzyılın sonunda Gagoğuzların yaşadığı alan kademe kademe daralmıştır.

Dipnotlar:

1. G.Zanetov. **Bilgarskite kolonii v Rusiya**. - Per.sp.BKD, 1891-1895, t. 37, 39, 48; idem. **Bilgarskito naselenie v srednito vekove**. Ruse, 1902; I.Raikov. **Bilgariya v Rusiya**. Sofia, 1903; I.Titorov. **Bilgarite v Besarabia**. Sofia, 1903; V.Dyakovich. **Bilgarite v Besarabia**. Sofia, 1930; idem. **Bilgarska Besarabia**. Sofia, 1918; D.N.Mincev. **Bulgarii din Basarabia de sud**.// **Din trecutul nostru**. Sofia, ianuarie 1938; K.Ivanov. **Bulgarite v Besarabia**. Sofia,1939; E.Khadjini kolova. **Bilgarskite preselnitsi v yuzhnite oblasti na Rusiya 1856/1877**. Sofia, 1987; N.S.Derzhavin. **Bolgarskie kolonii v Rossii (Tavricheskaya, Khersonskaya I Bessarabskaya gubernii)**. Sofia, 1914; I.I.Meshcheryuk. **Pervoe massovoe pereselenie bolgar i gagauzov v Bessarabiya v nachale XIX veka**.// **Izvestiya Moldavskogo filiala Akademii nauk SSSR**. Kishinev, No.3-4 (11-12), 1953.
2. V.A.Moshkov. **Gagauzy Benderskogo uyezda**.// **Etnograficheskoye obozrenie**, Moscow, No. 1, 1900, p.6; **Pervaya vseobshchaya perepis naselenia Rossiiskoi imperii 1897 goda**. III. Bessarabskaya guibernia. SPb., 1905, s. 2-10.
3. Radova O.K, **Gagavuz Bassarabii. Raccelenie i chislennoctb XIX B.**// **Journal "Etnograficheskoye Obozrenie"**, Moskova, 1997, s. 122.
4. A.A.Skal'kovskii. **Bolgarskie kolonii v Besarabii i Novorossiirskom krae**. SPb., 1848, s. 3.
5. P. von Koeppen. "Die Bolgaren in Besarabian." // **Bulletin de la Classe des Sciences Historiques**, etc., de l'Academie Imp. Des Sciences de St. Petersburg. T.XI, No.13, 1854, s.198.
6. I.I.Meshcheryuk. **Pervoe massovoe pereselenie bolgar i gagauzov v Bessarabiya v nachale XIX veka**.// **Izvestiya Moldavskogo filiala Akademii nauk SSSR**. Kishinev, No.3-4 (11-12), 1953, s. 74-75.
7. V.A. Moshkov. **Gagauzy Benderskogo uyezda**. // **Etnograficheskoye obozrenie**, Moscow, No.1, 1900, s. 4.
8. **National Archives of the Republic of Moldova (NA RM)**; f.5, liste 2, dosya 442, bölüm. I-IV.
9. E.Khadjinikolova. **Bilgarskite preselnitsi v yuzhnite oblasti na Rusiya 1856/1877**. Sofia, 1987.
10. **NARM**; f.5, liste 2, dosya 442, bölüm I-IV.
11. Ethnografik saha materyalları O.K.Radova tarafından toplanmıştır. Bakınız: **Fond Otdela gagauzovedeniya An RM**, otchet za 1994 god. H.Klaus **Nashi koloni**. SPb., 1869, s. 295. V.A.Moshkov. **Gagauzy Benderskogo uyezda**. // **Etnograficheskoye obozrenie**, Moscow, No. 1,1900,s.4;D.N.Mincev,Bulgarii din **Basarabia de sud**. // **Din trecutul nostru**. Sofia, ianuarie 1938,s. 9.
12. Ibid, s. 1-578.
13. **Itogi Vsesoyuznoi perepisi naseleniya 1989 goda**. Goskomstat USSR. **Odesskoe oblasnoe statisticheskoye upravlenie. Tablitsa N 2c (Absolyutnye dannye) "Chislennost nalichnogo I postoyannogo naselenia po kazhdomu sel'skomu naselennomypunktu Odesskoi oblasti"**. Odessa, 1990, s. 1-112.
14. **NARM**; f.5, liste 2, dosya 442, bölüm.III, s. 393-401.

15. **NARM:** f.5, liste 2, dosya 442, bölüm IV, s. 555-556.
16. Nicu V. **Localitatiile Moldovei in documente si carti.** Vol.I. Chisinau : Universitas, 1991, s. 186.
17. Bakınız: **Fond Otdela gagauzovedeniya An RM**, otchetza 1994 god.
18. P.Koeppen. **Khronologicheskii ukazatel materialov dlya istorii inorodtsev Evropeiskoi Rossii.** SPb., 1864, s. 59.
19. Klaus A. **Nashi kolonii.** SPh., 1869, pp. 22-27; D.N.Mincev. **Bulgarii din Basarabia de sud.**//Din trecutul nostru. Sofia, ianuarie 1938, s. 17-19.
20. D.N.Mincev. **Bulgarii din Basarabia de sud.**// Din trecutul nostru. Sofia, ianuarie 1938, s. 17-19.
21. **NARM:** f.5, liste 2, dosya 442, bölüm I, pp. 68-183.
22. **NARM:** f.5, liste 2, dosya 442, bölüm I-IV.
23. Nicu V. **Localitatiile Moldavei in documente si carti vechi.** Vol. I-II. Chisinau : Universitas, 1991.
24. P.Koeppen. **Khronologicheskii ukazatel materialov dlya istorii inorodtsev Evropeiskoi Rossii.** SPb., 1864, s. 62-63; I.S.Berg. **Bessarabia. Strana - lyudi - khozyaistvo.** Kishinev, 1993, s. 124-125.
25. **NARM:** f.5, liste 2, dosya 442, bölüm IV, s. 510, 511-512, 521-522, 528-529.
26. **NARM:** f.5, liste 2, dosya 442, bölüm I, s. 1-68.

"ORTAK TÜRK ALFABESİ" HAKKINDA BAZI NOTLAR

* Mustafa ÖNER

İç Asya'dan Avrasya'ya, Balkanlar'dan Orta Doğu'ya kadar yayılmış halde yaşayan Türk toplulukları, kendileri hakkında düşünme fırsatı buldukları her devirde, dil, yazı ve alfabe konusunu gündeme getirmişlerdir. Geçen asrın sonundan itibaren dikkat merkezine giren alfabe meselesi üzerinde, bilhassa 1920 li yıllarda çok çalışılmış ve o günkü Türk dünyasının medeniyet yönelişinde billurlaşmış ortak bir tercih olarak Latin esaslı Türk alfabesi (Yanelif) geniş çapta yayılmıştır.¹

Azerbaycan'da 1922 yılından itibaren olgunlaşan yeni alfabe projesi, 1926 yılında toplanmış Bakü Türkoloji Kongresi'nin kabul kararı ile bütün Türk topluluklarına taşınmıştır. Yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'nin medeniyet projesine de uygun gelen Latin alfabesi, aynı gelişmeye bağlı olarak kabul edilmiş ve Türklük dünyası, büyük bir geleneği olan Arap esaslı eski yazısını bırakmasına rağmen yeni alfabede tekrar ortaklaşmıştır. Halk oyunda akis uyandıran ve katılımında geniş olduğu bu yeni alfabe 1939 dan itibaren Sovyetler Birliği'nin, bütün Türk halklarını Rus esaslı alfabelere mecbur etmesiyle yasaklanmıştır.²

Bu tarihten itibaren SSCB. dahilindeki Türkler kendi edebi dillerini Rus alfabesi esaslı yirmi (20) ayrı alfabede yazmaktadırlar. Türk yazı dillerinin sözlüklerindeki basit bir karşılaştırma, Kiril alfabetiğinin çok ustaca bozulduğunu ve her Türk şivesine has bir sıralama düşünüldüğünü ortaya koymaktadır; Türklerin Rus alfabesinde dahi olsa ortaklaşmasına imkan tanınmamıştır. Sovyetler

* Dr. Mustafa Öner Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi öğretim üyesidir.

Birliği'nin alfabe sistemleri üzerindeki bir monografiden, bu ülkedeki Hint-Avrupa kaynaklı halkların alfabelerinin sayısının, nisbeten ne kadar az olduğu ve Ermeni, Yahudi ve Rusların, tarihi alfabelerini hiç değiştirmeden, bugüne kadar kullanageldikleri anlaşılmaktadır.³

Türklerin yaşadığı geniş sahada, yakın zamanda gerçekleşen siyasi değişimler sonunda, alfabe konusu yine üzerinde en çok konuşulan meselelerden biri olmaya başlamıştır. 1990'lı yıllar başladığında, SSCB. bünyesinde çeşitli idari taksimat altında yaşayan Türkler'in kullandığı son elli yılda benimsetilmiş Kiril esaslı yazı sistemlerinin yanı sıra, Doğu Türkistan, Afganistan, İran, Irak gibi ülkelerdeki Türk gruplarında Arap esaslı yazı sistemleri de mevcuttu. Üçüncü büyük grup ise, Türkiye, Batı Avrupa ve Balkan Türklüğünün kullandığı Latin esaslı Türkiye Cumhuriyeti alfabesinin esas olduğu yazı sistemini kullanmaktaydı.

Bu tablo bugün hemen hemen değişmemiş halde olsa da doksanlı yıllar başında, Türkiye'de merkezleşen toplantılar neticesinde belirlenmiş Latin esaslı bir " Ortak Türk Alfabesi" projesi, Türk halklarının bilim ve siyaset çevrelerinde giderek artan bir kabul görmeye başlamıştır. Bu alfabe tartışmalarına, SSCB.'nin dağılmasıyla askeri ve iktisadi karakterde bir bağımsızlığa ulaşmamış, fakat siyasi bir kimliği tatmaya başlamış olan Türk cumhuriyetlerinin temsilcileri katılmıştır. Temsilciler, böylece, Türkiye'de gelişmeye başlayan ortak alfabe projesini kendi haklarına duyurma imkanı bulmuşlardır.

Eski Sovyetler Birliği sahası dışındaki Türk topluluklarının bu yeni ortak alfabe konusundaki görüşmelere katılma imkanları olmamıştır. Halen Arap harfli yazı sistemlerinin devam ettiği bu grupların (ağırlıklı olarak, Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı Doğu Türkistan ve İran Türklüğü) Latin esaslı Ortak Türk Alfabesi hakkında olgunlaşmış bir niyetlerine şahit olunamamıştır. Bu grupların, halen devam eden bir hayat-memat meselesi vardır ve dolayısıyla Türkiye'deki ilmi bir toplantıya katılmaları dahi çok zordur. Bu zorluk Türklüğün istikbalini bağlayacak bir konuda, toplam nüfusun neredeyse üçte birinin eksik temsil edilmesi sonucunu doğurmuştur.

1. Ortak Türk Alfabesi'nin esaslandırıldığı ilk toplantı, 18-20 Kasım 1991 tarihlerinde Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları

Enstitüsü tarafından düzenlenen sempozyumdur. Sovyet cumhuriyetlerine mensup seçkin türkologlarını çağrıldığı toplantıda çeşitli alfabe layihaları sunulmuş ve uzun süren tartışmalar sonunda 34 harfli bir ortak alfabe kabul edilmiştir.

1.1. XX. asır başından itibaren yazı dili olmuş Türk şivelerinin ortak bir alfabe ile yazılması idealini topluca konuşma fırsatı veren bu toplantı, tarihi bir değer kazanmıştır. Ortak alfabe konusunu esas alan toplantı, pek tabii olarak Türk şivelerinin ses farkları konusuna gelip dayanmıştır. Düşünülen alfabenin bu ortak karakteri ortaya çıktıkça, söz konusu şiveleri yazı dili olarak kullanan cumhuriyetlerin temsilcileri kendi milli-mahalli kimliklerini bir refleks olarak öne sürmüşlerdir.

1.2. Bugün yazı dili olarak kullanılan Türk şiveleri üzerinde yapılmış mukayeseli çalışmalar, farkların daha ziyade ses yapısına dayandığını ortaya koymuştur. Avrasya-Orta Asya sahasında yayılan Türkçe'nin dil haritası ile Sovyet devrinde verilmiş Türk (veya 1930'dan itibaren literatüre sokulan terimle *tyurkskiy=türki*) mahalli kimlikleri de her zaman çakışmamaktadır. Daha üst bir kimliğe, yani Rus hakimiyetli Sovyet enternasyonaline karşı bu kendi kimliklerine sarılarak asrımız boyunca "ben" olarak kalma mücadelesi vermiş *Türk halklarının*, tarihi ve bazen de vatanları elden alınmışken, yegane benlik işareti olarak dilleri kalmıştır. Kendilerini edebiyatla, folklorla, şiirle, sanatla temsil etmek konusunda imrenilecek bir arzu gösteren ve milli tecrübeleri genellikle dilde şekillenen bu halkların, herhangi bir ortaklık esnasında, kendi benliklerinin belirgin işareti olan dillerine, dillerindeki seslere, mukaddes bir nesne gibi sarılıp refleks göstermeleri gayet tabii görülmelidir. Hep taşrasında kaldıkları Sovyet ortaklığını asır boyunca yaşamış Türk halklarının, kendi kimliklerinin bazen kardeşlerini öteki tayin ederek meydana getirildikleri göz önünde tutulunca, gelecek asırda giderek yerleşeceği anlaşılan yeni ortaklıkların, kendi benlerini zedelemeyecek bir yapı olacağını anlatmak da, belki en çok Türkiye Cumhuriyeti'nin temsilcilerine düşecektir.

1.3. Türklükle ilgili diğer konularda olduğu gibi, alfabe konusunda da iki davranış farkına burada dikkate çekmek faydalı olacaktır: Bugün Türk dünyası denince daha çok muhatap olduğumuz eski

Sovyet cumhuriyetlerinin halkını teşkil eden Türk toplulukları, yakın çağı, irili ufaklı ve bazen birbiriyle çekişen hanlıklar çerçevesinde yaşamışlardır. XVI. asır ortasında başlayıp XIX. asır sonunda tamamlanan Rus işgaliyle de ortak bir hakimiyet altına girmişler ve özellikle Sovyet devrinde mahalli kimliklerle kendilerini bir *millet* olarak hissetmeye başlamışlardır. Sovyet enternasyonalinde eritilmek istenen bu topluluklar, esasen Rus kültürünün birleştirdiği bu ortaklığa, her biri ikinci sınıfta tutulmuş ve birbirleriyle rabitasız, ama denk Sovyet ulusları olarak katılmışlardır. Türk dünyası kavramının gündeme geldiği son zamanlarda, ülkemizde yeni yeni tanımaya başladığımız bu oluş, mahalli özellikleri öne çıkaran bir *farkçı davranış*tır. İkinci davranış ise, Anadolu merkez olmak üzere, Orta Doğu ve Balkanlar sahasında Selçuklulardan beri devlet geleneğini sürdürmüş bulunan ve yabancı bir hakimiyetin hiç olmadığı Türkiye topraklarında, asrımızın başında, Sovyet ile çağdaş olarak cumhuriyetini kuran Türkiye Türklerine aittir. Bu davranış şeklinin ise yakın geçmişinde, farkların hoş görüldüğü ve dolayısıyla en azından XIX. asra kadar, mahalli kimliklere dayalı mücadeleye rastlanmadığı Osmanlı geleneği, yani büyük vatan ve farklarla beraber yaşama aidiyeti vardır. Tarihi olarak bunu tevarüs eden Türkiye Türkleri ise bu tarihleri dolayısıyla ve yakın zamana kadar, istiklal sahibi tek Türk devleti olma misyonuyla *bütüncü davranış* göstermektedirler.

1.4. İşte yukarıda (1.1) adı geçen toplantıda da, bu iki davranış birbiriyle karşılaştırılmıştır: Alfabe de ortak sese ortak işaret gibi mühim esaslar, bu "*bütüncü davranış*"ın başarısı olurken, ancak bazı mahalli şivelere has sesleri ortak alfabeye geçirme fikri ise "*farkçı davranış*"ın ısrarı olmuştur. Zaten bu ses farkları, Başkurdu Tatardan ve Türkmeni Azeriden ayıran şeylerin başında gelmektedir.

1.5. Toplantıya ağırlıklı olarak dilci türkologların çağırılması ve konunun, öğretmenler, devlet adamları, matbuat ve bilgisayar teknisyenleri vs. gibi tatbikatçıların olmadığı bir toplantıda karara bağlanması, ortak alfabe tartışmalarının gerekmeyecek kadar mutlakçı ve idealist bir hal alması sonucunu getirmiştir. Dolayısıyla kabul edilen "Ortak Türk Alfabesi"nde bizim burada ele alacağımız şu işaretler de yer almıştır: *ä, x, q, w*.

1.6. Yukarıda bahsettiğimiz Türkçe'nin yazı sistemlerinin üçü de

tarihi olarak Orta Doğu kaynaklı olmasına rağmen, Arap alfabesi gerek yazı yönü gerekse bitişik yazı karakteri dolayısıyla diğer ikisinden farklıdır. Latin ve Kiril yazıları arasında ise yazı yönünün aynı olmasının yanı sıra, hemen hemen üçte bir miktarında da grafik birlik vardır (*a, b, c, e, k, m, o, p, t, x*). Kiril yazısından Latine geçmek söz konusu olduğuna göre, bu, üçte bir oranında öğrenme ve öğretme kolaylığı demektir.

1.6.1. Ortak Türk Alfabesi'ndeki *ä, x, q, w* harfleri ise, halen devam eden Latin Türk geleneğinin (yani Türkiye, Balkanlar ve Batı Avrupa Türkçe matbuatının) hiç tanımadığı işaretlemelerdir. Adı geçen harfleri, Avrupa türkolojisinin, Türkçe metinleri transkripsiyonlamak üzere eskiden beri kullandığını biliyoruz. Bu literatüre aşina olan dilci türkologlara bu dört ilave harf, hiç de yabancı gelmemiştir; çünkü türkologların bütün dünyada aşağı yukarı anlaştıkları bir ortak alfabeleri vardır. Ancak toplantıda, haklı olarak ısrar edilen ve hayati bir değeri olan şey, gerçekten de Ortak Türk Alfabesi idi ise, Türklerin tanıdığı ve yabancılamadığı işaretlerde buluşmak esas olmalıydı. Alfabenin son haline göre, Kiril harflerini bilen Türkler, bu dört işaretten üçünü (*ä, q, w*) yeni öğrenecektir; çünkü bunlar Latin ile Kiril alfabeleri arasındaki ortak işaretlerden değildir.

1.6.2. Bunlardan tek ortak işaret olan *x* ise bildiğimiz kadarıyla Avrupa dillerinden sadece Grekçeye mahsus olarak, süreklileşmiş *h* konsonantını gösterir. Latin esaslı Türk alfabesinin kullanıldığı sahada, çağdaş Avrupa dillerinden sadece üçünün eğitimi yaygın olduğu için, Grekçe bilen bir avuç arkeolog dışında kimse bu işareti *hı* okuyamaz.

Ortalama bir Sovyet okumuşu, Rusçayı, her ne kadar, öğretimi dünyada çok yaygın bir dil sansa da durum böyle değildir, Rusça, Batı dünyasında hâlâ özel bir uzmanlığa bağlı dillerdendir. Dolayısıyla SSCB. dışındaki Türkler de Rusça geleneğine yabancı kaldıkları için, söz konusu işareti Grek-Kiril geleneği ile *hı* değil, Latin alışkanlığıyla *iks* okurlar.

1.6.3. *ä* harfi Cermen dillerinin yazısında kullanılan ve Latin esaslı Türk alfabesi sahasında bulunup da eğitim hayatında Almanca ile temas etmiş Türkler tarafından doğru bir şekilde, orta açıklıkta bir *e* sesiyle telafuz edilebilir. Bildiğimiz kadarıyla da Almanca Türkiye'de

öğrenim geleneği en sınırlı kalmış Avrupa dilidir. Dolayısıyla Balkanlar, Türkiye ve Sovyetlerdeki Türklerin büyük çoğunluğu bu işareti, grafik olarak kendisine en yakın ö veya ü harflerine benzeteceklerdir.

1.6.4. Geri kalan *q* ve *w* işaretleri de ancak Fransızca ve İngilizce bilen Türkler tarafından tanınan harflerdir. Büyük bir halk kütlesi için, bu harfler, Avrupa dillerinin bir işaretidir, en azından kendi gelenekleri olan Latin esaslı Türk yazısında ve dolayısıyla Türkçede böyle grafikleri görmek ancak sürpriz teşkil etmektedir. Adı geçen Avrupa dilleri, Türk dünyasında yaygın olarak öğrenilmiş olsaydı bu belki pratik zemin oluşturmazdı, ama yabancı dil öğrenme seviyesi de böyle değildir. Kaldı ki, Ortak Türkçenin alfabesinin Avrupa dillerini bilmekte zemin bulması ise, işin ruhuna ne derece uygundur, sormak gerekir. Burada ifade etmeye çalıştığımız mutlakçı ve idealist, fakat pratik ve tatbikatçı olmayan tavır neticesinde, türkologların ortak alfabesinden Ortak Türk Alfabesine geçmiş olan söz konusu dört işaretin varlığı, bizce her hangi bir Türk şivesiyle yayımlanmış metinde, ses farklarını öğrenmek gayretinden evvel, okuyanın karşısına çıkarılmış bir grafik soğukluktur: AQ QOŞ "ak kuş", TÄWGE "birinci, evvelki" BAX "bak" vs. gibi imlalarla Türkçe sözler yazıldığını, türkolog olmayan yüz milyonlarca Türke nasıl anlatabiliriz?

1.6.5. Ortak Türk Alfabesi hakkındaki bu ilk toplantıyı takip eden kurultaylarda da, bu alfabe (yukarıda tenkit edilen *ä* harfinin değiştirilmesi gibi) değişikliklerle prensip olarak kabul edilmiştir. ⁴ Ortak Türk Alfabesini bir ay içinde, derhal kabul eden Azerbaycan'dan sonra Türkmenistan ve Özbekistan'ın da aynı yönde karar alması sevindirici olmuştur; fakat bilhassa son iki cumhuriyette esas alfabeden ayrı, müstakil tutumların olması düşündürücüdür. ⁵ Bu gelişmeler, yukarıda bahsettiğimiz "farkçı davranış"ın ve kendi kimliğine doyma ihtiyacının, bir hakikati olarak halen devam ettiğini gösteren işaretler taşımaktadır. Her şeye rağmen, Latin alfabesi ile Türkiye'ye ve dünyaya açılma arzusu, gelecek için bir ümit kaynağıdır.

Bu resmi kararların yanı sıra, Ortak Türk Alfabesi, burada kendimizce tenkit ettiğimiz kusurlarıyla birlikte Türkiye'de de kullanılmaya başlamış ve bilhassa Türk şivelerinden bazı edebi metinlerin yayımı esnasında transkripsiyon vasıtası olarak tercih

edilmiştir. ⁶ Böylelikle ülkemizde 1940'lardan beri istikrar bulmuş transkripsiyon sisteminin ve yayımlanmış binlerce tarihi metnimizin yanı sıra, farklı bir Türk Dünyası transkripsiyon sistemi çıkmış olmaktadır.

1.6.6. Ortak Türk Alfabesinin kabul edildiği bu toplantıya, eski Sovyet cumhuriyetlerini temsilen gelen bilginlerin oturumlara değil de sohbetlerde dile getirdikleriyle, onların ortak Türk alfabesi hakkında kendi ülkelerine dönünce ne gibi zorluklar yaşayacaklarını anlıyorduk: Türkiye'nin öncülük ettiği ortak alfabe projesi, bünyesinde, tahmin edebileceğiniz siyasi sıkıntıları da barındırıyordu ve bu sebeple "biz 1940'a kadar kullandığımız kendi Latin alfabemize, Yaneli'e döneceğiz, bu iş Türkiye'nin alfabesine geçme işi değildir." demeğe mecbur olacaktı. Genel olarak Türk kavim adının dahi yasak edildiği yakın tarihi, bütün eziyetiyle yaşamış insanların bu temkinliğine elbette hak verecektik; fakat Türk adını gururla taşıyan Türkiye Cumhuriyeti bilim camiasının doğruları serbestçe söyleme hakkı ve hatta böyle bir vazifesi olduğunu da unutmadan...

2. İşte bazı Türk cumhuriyetlerindeki farklı tutumlar ve ülkemizde ortaya çıkan bu ikilik dolayısıyla, alfabe konusuna burada yeni bir bakışla dikkat çekmek istiyoruz.

2.1. Alfabe tekniğinde bütün sesleri işaretlemek mümkün değildir. Ortalama 30-40 işarete karşılık, dillerde kat kat daha fazla fonem mevcut olabilir. Dilcilikte eksperimental fonetik çalışmalarıyla tespit edilebilecek ses varyantları, alofonlar, bir standart alfabede tabii ki temsil edilmez. Fonetik özellikler bir dilin içinde "şahıs dili"ne kadar inen pek çok faktöre bağlıdır. Ses özelliklerinin şahıs coğrafya (komşuluk ilişkileri veya tarihi substrat) vs. ile değişen bir yapısı vardır. Tarihin her hangi bir yerinde yazı dili olmuş standart, tarih boyunca değiştiği gibi, coğrafyada da şahıslara kadar inen farklılaşmalara uğrayabilir.

2.2. Alfabe ise, standart kabul edilen fonemlerin ortak temsiline dayanır. Böylece yazı, fonem sahiplerinin ortaklaşmış figür anlayışlarıdır. Nitekim bugün bilinen kültür dillerinin yazı sistemleri de böyledir. Mesela İngilizce Yeni Çağ'dan sonra, konuşulduğu eski tabii coğrafyasının çok ötesine yayılıp emperyal bir dil haline gelmiştir. Bu

geniş Britanya sahasında çok çeşitli dil ilişkilerinden ötürü tabii ki fonem ortaklığından bahsetmek mümkün olmayacağı halde "ortak figür" yani "ortak imla" anlayışı hakimdir. İngiliz yazı dili bu kadar geniş bir coğrafyadaki konuşanlarında kendiliğinden var olan fonem çeşitlenmesini yazısına yansıtmış olsaydı, belki dünyada en çok yazılı diyalekte sahip olan, paramparça olmuş bir dile şahit olacaktık. Halbuki, malum olduğu üzere durum tam aksidir; İngiliz ortak imlası, konuşanı en çok olan bir dil halinde, kaosu değil anlaşmayı temsil etmektedir.

3. Nihayet, biz emperyal olmayan, tabii coğrafyası onbir milyon kilometrekareyi bulan Türkçe'nin, burada tenkit edilen işaretlere gerek kalmadan da yazılabileceğini düşünüyoruz. Fonem farklarına, dilde ancak bir eş yazılılık (*omonimlik*) söz konusu olduğunda işaret edilebilir; mesela uzun vokal, Türkiye Türkçesinde sadece alınma sözlere mahsus bir *omonimlik* ortaya çıkarıldığı gibi (*hala-hâlâ*) v.s. Türkmen ve Kırgız şivelerinde yerli sözlerde görülür ve bu bakımdan gösterilmesi zaruri fonemlerdir. Bugün mevcut yazı dillerini oluşturan mahalli diyalektlerin sadece kendilerine has olan seslerinin, ortak işaretlerden temsil edebileceklerinde ısrar ediyoruz: (a, â, æ); **E** (é, e, è); **G** (g, ğ); **H** (h, x); **K** (k, q); **S** (s, ş); and **V** (v, w).

Sesleri titizce kaydatmak mı, yoksa Türkleri ortak işaretlerde buluşturmak mı mühimdir? Bu sorunun cevabını bütün Türklerden almak gerekir. Bu arada, dilci ve türkologların ise, bu soruyu sormak kaydıyla tarihi bir yeri olacaktır.

Kuzey Türkçesinde *urtak* sözünün "yarı, yarım" anlamı da vardır; Ortak Türk Alfabeti *urtak* kalmasın diyorsak, öncelikle, Türklerin hakkaniyetli yeni birliklerde ortaklaşma kararına varması gerekir. Bu yolculuğa da ancak her haliyle *ortak* olmuş bir Türk alfabesiyle çıkabiliriz.

Dipnotlar:

1. Geniş bilgi için bk. Bilal N. Şimşir, Türk Yazı Dervimi, TTK. yay., Ankara 1992.
2. bk. Ahmet B. Ercilasun, Türk Dünyasında Alfabe ve Dil, Değişen Dünyada Türkiye ve Türk Dünyası Sempozyumu-Bildiriler (Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 13 Nisan 1992) Ankara, 1993; Feridun Celilov, Ortak Türk Elifbası, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından 18-20 Kasım 1991 tarihinde düzenlenen sempozyumun bildiri metni s.16.
3. K. M. Musayev, Alfavit yazıkov narodov SSSR, Moskova, 1965, 23-35. s.
4. bk. Sürekli Türk Dil Kurultayı, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1992 Türk Devlet ve Toplulukları Dostluk Kardeşlik ve İşbirliği Kurultayı, (21-23 Mart 1993, Antalya) Konuşma Bildiri Ve Karar Metinleri, Ankara, 1993, s.159-160.
5. bk. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, Latin Alfabeti Konuşma Gelişmeler, Türk Dili, s. 523. Temmuz-1995.
6. Mesela bk. Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, Kültür Bakanlığı yay., 1.-4. cilt, Ankara 1993.

HAZAR DENİZİ'NİN HUKUKİ STATÜSÜ

* **Gülner NUGMAN**

Avrasya bölgesinde denize çıkışı olmayan büyük bir su kütlesi olan Hazar Denizi son yıllarda bölgesel güçlerin, uluslararası ve hükümet dışı aktörlerin politikalarının bulunduğu bir yer haline gelmiştir. Dünyadaki en büyük göl olan Hazar Denizi'nin Basra Körfezi ve Sibirya'daki rezervlerden sonra en büyük petrol ve gaz rezervlerine sahip olduğu tahmin edilmektedir.¹ 1991'e kadar iki devletin kıyısının bulunduğu - güneyde İran küçük bir kıyıya - geri kalanına da SSCB sahipti - Deniz Sovyet kıyı petrol çıkarımında aslan payına sahipti. Hazar petrolü İran için Basra Körfezi petrol rezervleri ile karşılaştırıldığında ve coğrafi koşullar ve bölgesel güç dağılımı nedeni ile çok önemli olmadığından, Sovyet donanması ve petrol tesisleriyle Hazar Denizi Sovyet kontrolü altındaydı. Denizin statüsü SSCB ve İran arasında 1921 ve 1940 yılları arasında imzalanan iki anlaşmayla düzenlenmiş ve deniz üzerinde nispeten istikrarlı bir güç paylaşımı sağlanmıştır.

Bu statüko denize kıyısı olan iki devlet yerine dört devletin ortaya çıkmasına yol açan SSCB'nin dağıldığı 1991 yılından sonra önemli ölçüde değişmiştir. Kıyı devletlerinin çoğalması Hazar'la ilgili ulusal sorunların da artmasına neden olmuştur. Ayrıca uluslararası petrol şirketlerinin deniz projelerine katılımının yollarını açmıştır. Özel sektörün çıkarları petrol zengini yeni bağımsız bu cumhuriyetlere ABD, İngiltere, Fransa ve diğer güçlerin ilgisini çekmiştir.

Üstelik üç kıyı devletinin - Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan birer kara devleti olması ve böylece komşu ülkelerin petrol taşıma

* Gülner Nugman ODTÜ'de yüksek lisans öğrencisidir.

hizmetlerine ihtiyaç duymaları Hazar Denizi sorununa bölgesel aktörlerin daha fazla yönelmesini sağlamıştır.

1991 yılından beri Hazar'da yeni bağımsız devletlerin petrolle ilgili faaliyetlerinin tek taraflı olarak artması ve karasuları bölgesinin sınırının 12 mile çıkarılması Rusya'yı rahatsız etmiştir. Bu devletler Rusya'nın Hazar'ın yeni hukuki rejimini belirlemeye yönelik tek taraflı girişimlere karşı uyarısının dozunu arttırmasına neden olmuştur.

Gerçekten Hazar'ın statüsü ile ilgili sorun denizin kaynaklarının hemen her açıdan kullanımını zora sokmuştur. Örneğin pek çok petrol kuyusunun geleceği doğrudan denizin kazanacağı statüye bağlıdır. Azerbaycan'ın kıyılarından 120 mil açıktaki petrolün çıkartılmasıyla ilgili batılı şirketlerle Azerbaycan'ın imzaladığı sözleşmeler için statü sorunu geçerlidir. Sözleşmeler Hazar'ın bir deniz olarak tek taraflı kullanımını ortaya koyuyor. Aynı zamanda Türkmenistan kendisine ait olarak gördüğü Hazar'ın orta kısmındaki petrol sahalarında Azeri-İngiliz petrol işletme taleplerini yasadışı ilan etmiştir.

Artan endişesi, Rusya'nın 5 Ekim 1994'te BM'e başvurarak BM Genel Kurulu'nun kış oturumunda Hazar'ın hukuki rejimi sorununun gündemine alınmasını istemesine sebep olmuştur.² Rusya'nın memorandumu denizin ortak mülkiyetini savunmuştur ve kıyı devletlerinin tek taraflı eğilimini kınamıştır; "Hazar Denizi'yle ilgili tek taraflı bir eylem hukuk dışıdır ve yasal düzeni yeniden kurmak ve tek taraflı eylemlerin sonuçlarını gidermek için gerekli ve uygun önlemleri alma hakkını saklı tutan Rusya Federasyonu'nca tanınmayacaktır. Önemli maddi zarar dahil bu olayların bütün sorumluluğu tek taraflı eyleme kalkışanların olacaktır ve bu devletler Hazar Denizi'nin hukuki durumunu ve uluslararası antlaşmalardan doğan yükümlülüklerini göz ardı etmiş olacaktırlar."³

Gerçekten Hazar'ın statüsünü belirleme çabaları yüzyıllar öncesine gider. Geçen yüzyılın başında iki Rus-İran savaşının ardından bu ülkeler arasında iki barış antlaşması imzalanmıştır. (1813 Gülistan ve 1828 Türkmençayı Antlaşmaları.)

Yenen ve yenilen arasında yapılan bu antlaşmalar diğer önemli maddelerin yanında İran'ın Hazar da donanma bulundurma hakkını kaldırmıştır.

1921 yılında Bolşevikler resmen bu antlaşmaları iptal etmiştir. Rusya ve İran arasında 1921 antlaşması ve SSCB ve İran arasında 1940 antlaşması iki devlete de serbest denizcilik ve 10 millik bir balıkçılık bölgesi hakkı tanımıştır. Bu antlaşmalar kara ve bitişik suları, denizin dip ve mineral kaynaklarının kullanımı ve ekoloji konularına değinmiştir. Bu kavramlar daha sonra gündeme gelecektir.⁴

1921 ve 1940 antlaşmaları Hazar'ın göl mü veya deniz mi olduğunu belirlememiş ve sularının veya deniz yatağının sınırlarını çizmemiştir. Denizin iki tarafında Sovyet-İran sınırlarını birleştiren Astara-Gasan Kuli hattı vardır. Bu hat her ne kadar resmi olarak bir sınır olarak tanınmamışsa da fiilen⁵ Hazar'ın sınır-göl statüsüne bir kanıt olarak değerlendirilebilir.⁶

Günümüzde Hazar'ın hukuki statüsü 1982 Deniz Hukuku Sözleşmesi (bundan böyle 1982 sözleşmesi) gibi uluslararası sözleşmelerle çözülebilir. 1982 sözleşmesine göre Hazar bir göl, deniz, yarı kapalı veya kapalı deniz olarak tanımlanabilir.

1982 sözleşmesine göre yarı-kapalı veya kapalı deniz "iki veya daha çok devletle çevrilen ve bir okyanusa çıkışı olan veya esas olarak devletlerin kara sularından ibaret olan bir göl, körfezdir." Denizi gölden açık denizlere çıkış, tuzluluk, hacim, yaş, kıta sahanlığı gibi çeşitli özellikler ayırır. Hazar göldür diyenler deniz olmanın temel özelliğinin açık denizlere çıkış olduğunu oysa Hazar'ın bu tür bir çıkışa sahip olmadığını belirtiyorlar. Diğerleri de Hazar'ın geleneksel ismini, hacmini ve tuzluluğunu gösteriyorlar. Ayrıca Hazar'ın Volga-Baltık Deniz Kanalı yolu ile Baltık Denizi'ne bağlandığını, 1982 sözleşmesinin çıkış yolunun nehir veya kanal olacağı yönünde bir ifade içermediğini ifade ediyorlar. Karşı argüman nehirlerin ve yapay kanalların uluslararası hukuk konusu olmadığını ve kapalı su havzalarını denizlere dönüştürmediklerini belirtmektedir.

Bir göl veya deniz olarak tanımlanma herşeyden önce Hazar'ın zengin petrol ve gaz rezervlerinin sahiplerini ve sularının sınırını belirleyeceğinden önemlidir.

Hazar bir deniz, yarı-deniz veya kapalı bir deniz olarak tanımlanırsa 1982 Sözleşmesi uygulanabilir. Sözleşme uygulandığı zaman da Deniz karasularına, bitişik bölgelere, münhasır ekonomi bölgelerine ve kıta sahanlığına her bir kıyı devletin kendi bölgesindeki

doğal kaynaklarını işleme hakkıyla beraber bölünebilir. Bu durumda Hazar Denizi'nin bütünü beş ulusal sektöre bölünebilir.

Hazar eğer sonuçta bir göl olarak tanımlanırsa uluslararası sınır gölü statüsü kazanır ve 1982 Sözleşmesi'nin yetki alanına girmez. Sınır gölleri için kabul edilmiş uluslararası hudut belirleme yöntemi yoktur. Bu durumda hukuka örnekler kaynaklık edecektir. Sınır gölleri bütün kıyı devletlerinin sahillerinden eşit uzaklıkta çizilen merkez hattıyla ve bu merkez hattı üzerindeki kara sınırlarının son noktasından çizilen bir dikey hatla ulusal sektörlere bölünebilir. Sonra da devletlerin sınırları göl üzerindeki sınır çizgisi boyunca devletlerin topraklarına ilgili bölümlerin eklenmesiyle geçer. Devletlerin bu bölgeler üzerindeki doğal kaynakları çıkarma hakları sınır çizgisine kadar olan göl sularını kapsar.

Sınır-gölünün bu tür bölünmesi ABD ve Kanada arasında Büyük Göllerle, Fransa ve İsviçre arasında Geneva Gölü'yle gerçekleşmiştir.⁷

Sınır göllerinin hudutlarını belirlenmesiyle ilgili nadir kullanılan bir diğer yöntem her bir kıyı devletin 12 millik kara sularına sahip olması ve gölün geri kalanının ortak kullanıma açık olmasıdır. Bu tür tek örnek Bolivya ve Peru arasında Titticaca Gölü'nün paylaşımıdır.⁸

RUSYA

Rusya'nın politikasındaki ilk sorun bölge dışı aktörlerin soruna dahil olmasıdır.⁹ Rusların eleştirisi üç eski Sovyet Cumhuriyeti ile petrol antlaşmaları imzalayan batılı petrol şirketlerine yöneliktir. Bu tutum zaman içinde Rus petrol şirketlerinin rolünün yeni Hazar antlaşmalarında ikinci dereceye düşmesiyle belirlenmeye başlamıştır. Bu da Rus nüfusunun bölge üzerinde artan Amerika'nın etkisi karşısında hızla azalmaya başladığını göstermektedir.

13 Mayıs 1997 de İstanbul da düzenlenen Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konseyi toplantısı çerçevesinde ele alınan sorunlardan birisi Hazar'ın kirlenmesiydi. Rusya Hazar'a kıyısı olmayan ancak çıkarları olan ABD veya Özbekistan gibi ülkelerin toplantıya katılmasını eleştirdi.¹⁰ Ayrıca Rusya sorunun bölge dışında tartışılmasından rahatsız olmaktadır.

Rusya için diğer bir endişe noktası hükümetler kadar güçlü olan

batılı petrol şirketlerinin Hazar'la ilgili sorunlarda yeralmasıdır. Moskova bu tür devletlerin ve devlet dışı oluşumların varlığını çok tehlikeli görmektedir. ABD "Hazar bölgesi ABD'nin stratejik çıkarlarının olduğu bir bölgedir" açıklamasını yaptığında Rusya bunu çok tehlikeli bir müdahale olarak sert bir biçimde eleştirmiştir. Hazar'ın hukuki statüsü ile ilgili Rusya'nın tutumu denizdeki petrol kaynaklarının paylaşımını belirlemektedir. Rusya'nın kıyısındaki bir bölgenin nispeten petrol açısından zayıf olduğu söylentisi nedeniyle ulusal sektörlere bölünmesi Moskova için avantajlı olmayabilir.

Diğer bir nokta da Rusya'nın petrol şirketlerinin Hazar Denizi antlaşmalarında ikinci derece rol oynaması nedeniyle Denizin ortak mülkiyeti, kaynakların paylaşımında Rusya'ya daha çok güç sağlayacağından faydalı olabilir.¹¹

Rusya'nın Hazar'ı bir deniz olarak kabul etmek istememesinin ardındaki bir nedenin de Hazar'ı açık denizlere bağlayan Volga-Don ve Volga-Baltık Denizi su yollarının Hazar'ın deniz olarak kabul edilmesi durumunda uluslararası su yolları olarak tanınacağı ve Hazar'ın uluslararası denizciliğe açık hale gelebileceği korkusudur.¹² Rus yetkililerce tamamen hukuki terimlerle savunulan Rusya'nın tutumu şu şekildedir:

1-Bir su havzasını deniz olarak belirten temel ilke havzanın kapalı denizlere dar bir çıkış da dahil açık denizlere ya doğrudan ya da diğer denizler yoluyla bağlantısının olması nedeni ile Hazar ne doğrudan ne de nehirler yolu ile deniz değildir. Elbette bir kişi açık denizlerden nehirler ve yapay kanallar yoluyla Hazar'a varabilir. Ancak yapay kanallar ve nehirler uluslararası hukukunun objesi değildir. Sonuç olarak Hazar Denizi 1982 Sözleşmesi'ne konu olmamıştır. Kara sularında, bitişik bölgelerde, münhasır ekonomik bölgelerde veya kıta sahanlığında kıyı devletlerinin yetkisi konsepti Hazar'a uygulanamaz.

2- Göl statüsünü önceki antlaşmalar tayin etmektedir. 1921 yılına kadar Hazar bir iç su havzası olarak değerlendirilmiştir. 1921'de Hazar'ın rejimi değişmiştir. Ancak kara sularının hudutlarının belirlenmesi sorunu hiçbir zaman gündeme gelmemiştir. İran veya SSCB Hazar'ı bir deniz olarak değerlendirmemişlerdir.¹³

Aynı sonuç Astra-Gasan Kuli hattının, göllerinin hudutlarının belirlenmesi yani bir göle iki devlet sınırının iki ucunu bağlayan bir düz hattın çekilmesinin ilgili Sovyet yasalarına göre gerçekleştirilmesi gerçeğinden çıkarılabilir.¹⁴

Uluslararası sınır gölleriyle ilgili evrensel hukuki normlar yoktur. Uluslararası tecrübe göllerin hudutlarının belirlenmesi veya ortak kullanımıyla ilgili örnekler göstermektedir. Bu da kıyı devletlerinin yetkisine bırakılmıştır. Ancak bir evrensel ilke halen geçerlidir. Sınır gölünün statüsü bütün kıyı devletlerinin karşılıklı rızası ile belirlenebilir.

Rusya Hazar'ın ulusal sektörlere bölünmesini reddetmektedir. Rusya böyle bir durumda pek çok devletin çıkarlarının tehlikeye gireceğini iddia etmektedir. Örneğin Rusya, Türkmenistan ve İran'la ortak sınırını Kazakistan da İran ile sınırını kaybeder. Sadece Azerbaycan dört komşusu ile olan sınırını muhafaza eder. Hudutların bu şekilde belirlenmesi denizcilik alanında (serbest denizcilik ilkesi zarar görür.) eşit olmayan haklar sağlar ve bazı devletlerle ortak sınırların kalkması nedeniyle ikili ilişkileri bozar.

Ortak kullanım ile ilgili diğer bir Rus argümanı ekoloji üzerindedir. Rusya sadece ortak bir işbirliği ile kıyı devletleri Hazar'ı kurtarabilir ve özellikle som balığı gibi doğal kaynaklarının hızla tükenmesi engellenebilir demektedir. Ayrıca sadece ortak politikalar aşırı değerli hayvarın eşit şekilde paylaşımını sağlayabilir.

Rus uzmanlar eğer bütün komşular hudut antlaşmasına uysalar bile optimal büyüme senaryosu arayışının etkili bir çözümü yıllarca erteleyerek aşırı anlaşmazlıklara yol açabileceğini ifade ediyorlar.

Sonuçta Rusya bütün kıyıdaş devletlerin ortak mülkiyeti altında Hazar'a göl statüsünün verilmesini istiyor. Rusya her bir kıyıdaş ülkeye 12 millik bir kara suyu bölgesi verilmesi ve gölün kalan diğer bölgesinin ortak kullanıma açık olmasını öneriyor.

Bu amaç doğrultusunda Hazar işbirliği gibi bölgesel bir örgüt kurabilir. Bu örgüt bünyesinde ulusal uzmanlar toplanabilir, ortak politikalar geliştirebilir, doğal kaynakların ortak çıkarımı sağlanarak beş ülke arasında bölüştürülebilir.

Böyle bir durumda doğal kaynaklar çeşitli şekillerde bölünebilir:

1- Eşit şekilde

2 - Bir devlet tarafından doğal kaynakların çıkarımı işine ayıracağı paranın miktarına göre veya daha değişik yöntemler de kullanılabilir.

Primakov Kasım 1996'da Aşkabat'ta toplanan dışişleri bakanları zirvesinde Hazar'la ilgili en son Rus teklifini yapmıştır. Primakov karasularının 45 mile çıkarılmasını önermiştir. Primakov ayrıca halen geliştirilmekte veya çıkarılmakta olan petrol sahalarının ilgili devletin egemenliği altına bırakılmasını tavsiye etmiştir.¹⁵ Bu öneri Rusya'nın karşı tarafa verdiği tek tavizdir.

AZERBAYCAN

Beş kıyı devletinden birisi olan Azerbaycan Çarlık Rusyası'nın bir üyesi olarak 1901 yılında dünya petrol üretiminin yarısını sağlamış bölgenin en eski petrol üreticisi ülkedir.¹⁶ Her ne kadar Azerbaycan'ın üretim kapasitesi Sovyet yönetimi altında¹⁷ sürekli azalmışsa da bugün ülke Hazar'daki en aktif oyuncudur. Petrol rezervleri 40 milyar varil olarak hesap edilmektedir. Bakü, Eylül 1994 tarihinde 11 uluslararası şirketle 7,4 milyar dolarlık "yüzyılın antlaşmasını" imzalamıştır. Azerbaycan Hazar'ın deniz olarak tanınmasını isteyen en istekli ülkedir. Azerbaycan Rusya'nın 45 millik kara suyu önerisini reddetmiştir. Çünkü Azerbaycan'ın mineral kaynakları 45 millik bölgenin ilerisindedir. Genelde uluslararası hukukun bir kaynağı olarak emsalin oynadığı rolün önemini kabul eden Bakü, 1921 ve 1940 antlaşmalarının geçerliliğini reddetmiştir. Azeri yetkililer bu antlaşmaların birlik cumhuriyetlerinin söz hakkı olmadan Moskova tarafından imzalanmış olduğunu ifade etmişlerdir.

Azerililer her iki antlaşmanın yeni gerçeklere ve günün gereklerine cevap veremediğini ve deniz üzerinde devletlerin sınırlarını belirlemediğini, ki bu olmadan herhangi bir işbirliği zordur, dile getirmektedir. Azerbaycan ayrıca ortak kurumsal yapılara şüphe ile bakmaktadır. Sorunun kurumsallaştırılmasından ziyade ikili ve çok taraflı antlaşmalarla çözülmesinden yanadır.

KAZAKISTAN

Azerbaycan gibi Kazakistan da Hazar'ın ulusal sektörlerle bölünmesini savunmakta ve ortak mülkiyete şüphe ile bakmaktadır. Almatı Primakov'un 45 millik önerisini hoş karşılamamıştır ve bu düşüncüyü sadece bütün gelişmiş petrol ve gaz sahalarındaki egemen hakların korunması şartıyla tartışabileceğini açıklamıştır.

Kazakistan'ın Hazar'daki en zengin rezervlere yani 10 milyar ton petrol ve 2 trilyon m³ doğal gazı sahip olduğu hesap ediliyor.

Kazakistan'ın pozisyonu Azerbaycan ve Türkmenistan'inkinden daha hassasdır. Bir yandan ülke herhangi bir ortak mülkiyet şeklinden en çok zararı görülebilir ve aynı zamanda gelişen bir ülke olarak petrodolara ihtiyacı vardır. Diğer yandan Almatı Rusça konuşan nüfusunun büyüklüğü yüzünden Moskova'dan kendisini fazla uzaklaştıramaz. Üstelik ekonomisi Rusya'ya çok yakından bağlıdır. Bugün, her ne kadar güzergahlar tartışılmakta olsa da zengin batılı piyasalara giden tek kullanılabilir petrol hattı Rusya'dan geçmektedir. Bütün bu unsurlar Kazakistan'ı Rusya ile uzlaşmaya itmektedir.

İRAN

Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan için Hazar her şeyden önce ana zenginlik kaynağı iken, İran Hazar'dan ziyade Körfez'de petrol üretmektedir. İran'ın Hazar'daki petrol varlığı Anzali petrol sahasıyla sınırlıdır.¹⁸ Bundan dolayı İran'ın konumunu çeşitli faktörler belirlemektedir.

İlk olarak İran'ın bölgede hayli aktif ve Türk Cumhuriyetleri ile milyar dolarlık antlaşmalar imzalamış olan Batılı ülkeler özellikle de ABD ile olan anlaşmazlığı gelmektedir. ABD'nin İran'ın petrol antlaşmalarının dışında tutulması için baskı yapması ve İran üzerinden geçecek bütün boru hattı senaryolarına karşı çıkması İran'ın bölge dışı aktörlerin karşı müdahalesine olumsuz bakmasına yol açmaktadır. Bu olumsuz bakış İran'ı Rusya'ya yakınlaştırmaktadır.

Üstelik yeni bağımsız devletlerin kurduğu ortak işletmelerde Rusya çok az bir pay İran ise hiçbirşey alamadığından her iki ülke de daha çok pay almaya çalışmaktadır. Böylece Rusya ile İran arasında bir tür

ittifak oluşmuştur. İki ülke de Hazar'ın bir göl olduğunu ve beş kıyıdaş ülke tarafından ortaklaşa kullanılması ve kıyıdaş olmayan ülkelerin dışarıda tutulması gerektiğini ifade ederek Hazar'ın kaynaklarının tek taraflı olarak çıkartılmasını eleştirmektedir.

TÜRKMENİSTAN

Uluslararası petrol ve doğalgaz piyasasına giren nispeten yeni bir ülke olmasına rağmen sahip olduğu petrol (320 milyon varil hesap ediliyor) ve gaz (2.6 trilyon m3 tahmin ediliyor) rezervleri ile güçlü bir konuma sahiptir. Diğer dört ülkenin tersine Türkmenistan'ın Hazar'la ilgili tutumu belirsiz gözükmemektedir. Türkmenistan ilk önce Azeri ve Kazak tarafının ulusal sektörlere bölünmesi görüşünü savunmuştur. 1994 yılında Cumhurbaşkanı Niyazov statü problemini çözmekte bir araç olarak kullanmak üzere Hazar'ın geliştirilmesi için uluslararası bir konsorsiyum oluşturularak ortak faaliyetleri sınırlamayı önermiştir. Daha sonra da tutumunu değiştirerek 45 millik İran-Rus teklifi yönünde konuşmaya başlamıştır. Bugün Türkmenistan'ın İran-Rus çizgisinden uzaklaştığı görülmektedir. Ocak 1997 de Türkmenbaşı Niyazov Azeri ve Çırak petrol sahalarının Azerice olan isimlerini değiştirmiş ve kendi ismini vermiştir. "Bu bölgeleri kendi ismimle adlandırdım çünkü kime ait olduğu yönünde bir yanlış anlama olmasın" demiştir.¹⁹ Bu petrol sahaları kıyıda 45 millik mesafenin dışında olduğundan Türkmenistan'ın tek taraflı eylemi İran-Rus görüşüne terstir.

SONUÇ:

Günümüzde dünyada gereğinden çok petrolün var olduğu sık sık ifade edilir. Ancak Avrupa'nın petrol ihtiyacı yakın gelecekte artacaktır. Böylece yeni petrol piyasaları için talep vardır ve her ne kadar Basra Körfezi karşısında daha küçük olsa da Hazar gibi petrol rezervlerini çıkartmak için petrol şirketlerinin yarışı başlamıştır.

Hazar'ın hukuki rejimi sadece hukuki açıdan değil bölgede zengin hidrokarbon kaynakları açısından da değerlendirilmelidir. Kıyıdaş devletlerin hayati ekonomik çıkarları ile Rusya'nın politikasına dikkat edilmelidir. Rusya kesinlikle bir dünya gücü rolünü oynamaya

çalışıyor ve Hazar'ın kendi nüfuz sahasından çıkmasına ve eski düşmanlarının bölgede hakim pozisyonlara sahip olmasına izin vermeyebilir. Gerçekten Soğuk Savaşın sona ermesine ve Rusya'nın ABD ile dünya politikasının önemli sorunları üzerinde anlaşmaya varmasına rağmen Hazar iki ülkeyi karşı karşıya getirebilir. Bu da özellikle Hazar'ın hukuki statüsü ve boru hattı konusunda gerçekleşebilir.

Rusya'nın ev sahipliğini yaptığı Ekim 1994'teki konferansta ilgili devletler Rusya'nın baskısı sonucu bölgesel bir işbirliği örgütünün kurulmasını kabul etmiştir. Ancak gölün ortak kullanımı önerisi inandırıcı bulunmamıştır.

1982 yılında Soğuk Savaş koşulları içinde on yıl süren müzakerelerden sonra 120 devlet deniz hukuku gibi tartışmalı bir konu üzerinde anlaşabilmiştir. Bugün Hazarın hukuki statüsü sorunu uzlaşmayla çözümlenmelidir veya çözülebilir. Kıyıdaş devletlerin iyiniyetleri ve devletlerin eşitliğine dayanan müzakereler karşılıklı uzlaşma için temel koşullardır.

Dipnotlar:

1. Muhammad Rizo Dabiri, Stenographic Report from the International Conference "**The Legal Status of the Caspian Sea**", Almaty, Kazakistan, Mayıs 15-16 1995, Stratejik Araştırmalar Merkezi
2. Henn-Juri Uibopuu "The Caspian Sea : A Tangle of Legal Problems" in **The World Today**, Haziran 1995, s.120.
3. A/949/475, Hazar Denizi'nin hukuki statüsüyle ilgili Rusya'nın tutumu, aktaran Uibopuu, a.g.m., s.121.
4. Kıtasahtanlığı fikri ilk defa 1958 Cenevre Sözleşmesi'nde ifade edilmiştir.
5. 1949 yılından bu yana SSCB kendi 10 millik sınırının ötesindeki doğal kaynakları İran'ın itirazı olmadan, İran'a damışmadan veya karları bölüşmeden çıkartmıştır. Aynı az veya çok İran tarafından da yapılmıştır. Astara-Gasan Kuli hattı Sovyet askerlerince korunmuş ve ne Sovyet ne de İran askeri gemileri bu hattı geçmemiştir. Bakınız, Sklyarov, a.g.k., s.54-55
6. Ibid. s.54
7. Çad, Nijerya ve Nijer arasında Çad Gölü; Uganda, Tanzanya ve Kenya arasında Victoria Gölü; Uganda ve Zaire arasında Alberta ve Edward Gölleri; Malawi, Mozambik ve Tanzanya arasında Malawi Gölü; Tanzanya, Zaire, Brundi ve Zambiya arasında Tanganyika Gölü; İsviçre ve İtalya arasında Lugano ve Majore Gölleri; Kazakistan ve Özbekistan arasında Aral Denizi.
8. **International Conference**, s.78.
9. Rusya'nın Ankara Büyükelçiliği Birinci Sekreteri Mirjalol Husanov ile söyleşisi..
10. Ibid.
11. Hazar petrol konsorsiyumlarında elde edilen en son bilgilere göre Rus şirketlerinin payı şöyledir.
Azerbaijan International Operating Company (AIOC) de Lukoil %10 paya sahip
Karabağ'da-Lukoil %32,5 paya sahip
Tengizchevroil %10
Hazar Boru hattı Konsorsiyumu - %12,5
Bu konuda bakınız Lenczowski G. " The Caspian oil and Gas basin: A New Source of Wealth?"
Middle East Policy, Vol. V, No. 1, Ocak 1997.
12. Uibopuu, a.g.m., s.120
13. International Conference, s.54
14. Ibid.
15. **Kazakhstanskaya Pravda**, 29 Nisan 1997.

16. Lenczowski, a.g.m., s.113.

17. Sovyet idaresinin son yıllarda bütün Sovyet petrol üretiminin sadece %3'üdür

18. Kushkunbayev S. "Kazakistan I Geopoliticheskaya Situatsiya v Regione Kaspiiskogo Morya", **Sayaset**, Kasım 1996, s.35.

19. **Kazakhstanskaya Pravda**, 29 Nisan 1997.

WILHELM RADLOFF VE TÜRK BENGÜ TAŞLARI

* Ahmet Bican ERCİLASUN

19. yüzyıl sonları ile 20. yüzyıl başları, teknoloji tarihinde olduğu gibi Türkoloji tarihinde de önemli buluşların yapıldığı yıllardır. 1889'da Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşlarının bulunuşu, 1893'de Göktürk yazısının çözülmesi, 1897'de Tonyukuk anıtının keşfi, aynı yıl Kutadgu Bilig'in Mısır nüshasının bulunması, 1898-1914 arasında Doğu Türkistan'a yapılan ilmi seferler sonunda Eski Uygur Türkçesiyle yazılmış birçok kitap, belge ve şiirin ortaya çıkarılması, 1906'da Atabetü'l-Hakayık'ın bulunması, 1915'de Divanü Lügati't-Türk'ün keşfi... Bunlardan bir tanesi bile büyük bir keşif sayılmaya ve Türklük araştırmalarının tarihini değiştirmeye yeterken hepsinin 25 yıl içinde arka arkaya gelmesi, Türkolojinin adeta yeniden kurulmasına ve büyük bir hızla gelişmesine yol açmıştır. Keşiflerle birlikte araştırmalar da büyük bir hız kazanmış ve Türklük bilimi, 20. yüzyıla eşsiz başarılarla girmiştir. Arka arkaya gelen bu harikulade keşif ve başarıların elbette dev isimlerle de bir araya gelmesi kaçınılmazdı. İşte bu sebeple Türkolojinin büyük dehaları da bu dönemde ve bu dönemi takip eden 25-30 yılda görünmüştür : Wilhelm Schott, Otto von Böhtlingk, Armin Vambery, Wilhelm Radloff, Wilhelm Thomsen, Edward Karloviç Pekarskiy, Albert von Le Coq, Friedrich Wilhelm Karl Müller, Karl Foy, Nikolay Feodoroviç Katanov, Necip Asım Yazıksız, İvan Mihayloviç Melioranskiy, Wilhelm Barthold, Gustav Ramstedt, Wladislaw Kotwicz, Nikolay İvanoviç Aşmarin, Willy Bang-Kaup, Paul Pelliot, Aleksander Samoyloviç,

* Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun Türk Dil Kurumu Başkanı'dır.

Jean Deny, Gyula Nemeth, Tadeusz Kowalski, Fuat Köprülü, Konstantin Yudahin, Sergey Malov, Hüseyin Namık Orkun, Carl Brockelmann, Nicholas Poppe, Martti Rasanen, Sir Gerard Clauson, Annaniacz Zajaczkowski, Ahmet Caferoğlu, Reşit Rahmeti Arat, Annamarie von Gabain.

Wilhelm Radloff bu altın zincirin en büyük haklarından biridir. O, 1860'ta, henüz 23 yaşında iken başladığı Sibiry ve Türkistan gezileriyle bugün de önemini yitirmemiş bulunan zengin dil malzemelerini toplamaya ve bilim dünyasına, Asya'nın el değmemiş köşelerinden masalların, destanların, efsanelerin büyüklü hazinelerini sunmaya başlamıştı. Kırgızların destan döneminin ansiklopedik aynası olan Manas Destanı da Radloff'un daha genç yaşta iken derlediği metinlerden biri idi. 1860-1870 arasındaki derlemeler, 1866'da yayımlanmaya başlamış; böylece Altay, Teleüt, Lebed, Şor, Sayan, Sagay, Kaça, Koybal, Kızıl, Çolim gibi bugün bile ulaşılması zor olan Sibiry'nın Altay, Tatar ve Hakas Türklerine ait dil malzemesi gün ışığına çıkarılmıştır.

1889 yılının 18 Temmuz'unda Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşları bulunup Türkoloji tarihinin en büyük keşfi yapıldığı sırada Wilhelm Radloff, St. Petersburg'da bulunuyordu ve dört yıldan beridir Rus Bilimler Akademisi'nin Asya Müzesi Müdürlüğü'nü yürütüyordu. Bilim dünyasında büyük bir ünü vardı; Rus Bilimler Akademisi'nin asil, Macar Bilimler Akademisi'nin haberleşme üyesiydi. Proben ciltlerinden başka Sibiry gezisi notları, "Türk Lehçelerinin Karşılaştırılmalı Grameri"nin "Fonetik" bölümü ve Kodeks Kumanikus üzerindeki araştırmaları neşredilmişti; Kutadgu Bilig'in Viyana nüshasının yayımı üzerinde çalışıyordu.

Radloff hangi yollardan geçerek bu noktaya gelmişti? Bunu öğrenmemiz için 52 yıl geriye, Almanya'ya dönmemiz gerekir. Wilhelm Radloff 17 Ocak 1837'de Berlin'de doğmuştu. İlk, orta ve yüksek öğrenimini Berlin'de yapmış; Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde okumuştur. "Asya Yaylası Milletlerine ve Dillerine Dinin Tesiri Üzerine" adlı teziyle 1858'de Jena Üniversitesi'nden felsefe doktoru ünvanını almış ve aynı yıl, o zaman Çarlık Rusyası'nın merkezi olan St. Petersburg'a gitmişti. St. Petersburg'da bir yıl kalan ve Alman, Latin, İtalyan dillerini öğretmek üzere özel dersler vererek hayatını kazanan Radloff 1859'da Altay bölgesinde bulunan Barnaul

şehrine gider. Buradaki Madencilik Yüksek Okulu'na Almanca ve Latince hocası olarak tayin edilmiştir. İşte Radloff'un ünlü derlemeleri böylece başlamış olur. Özel ders olarak Güney Sibirya lehçelerini öğrenir. 12 yıl hocalık yaptığı Barnaul'dan her yaz ilmi geziler düzenleyerek Sibirya ve Türkistan Türk bölgelerini o zamanın imkanları, daha doğrusu imkansızlıkları ile karış karış dolaşır. Henüz motorlu vasıtalar yoktur ve Radloff, bazen bulabildiği bir arabayla, bazen at üstünde, bu bakir ve çetin tabiatı aşarak kuş uçmaz, kervan geçmez insan topluluklarını inceler. 1871'de Radloff St. Petersburg'a döner; 1872'de Kazan yılları başlar. Burada "Kazan Maarif Bölgesi Tatar, Başkurt ve Kazak Mektepleri Müfettişi" olur. 1876'da Kazan'da "Kazan Darülmuallimin"ini (Öğretmen Okulu) açtırır. Kazan'da kaldığı 12 yıl boyunca Radloff, görevi dolayısıyla bir yandan Tatarların eğitim işleriyle uğraşmış, bir yandan da ilmi çalışmalara devam etmiştir. Ünlü derlemelerinin bazı ciltleri, yine ünlü "Fonetik" ve "Sibiryadan" eserleri bu yılların mahsulüdür. Radloff bu yıllarda Tatar çocukları için okul kitaplarda kaleme alır. Kazan'ın bilim ve üniversite çevreleriyle, özellikle Nikolay İlminskiy ile yakın temasları vardır. İlmi kongrelere de katılarak bildiriler sunar. Kazan'ın bilgin ve aydınlarıyla, özellikle Şahabettin Mercani ve Kayyum Nasiri ile sık sık görüşür.

1884'te Rus Bilimler Akademisi'ne asli üye seçilen W. Radloff Kazan'dan ayrılarak St. Petersburg'a yerleşir. 1885-1890 arasında akademinin Asya Müzesi Müdürlüğü görevini yürütür. 1889'da Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşları bulunduğu sırada Radloff bu görevdeydi. Engin bilgi ve zengin birikimiyle bütün Rusya'da ve Batı bilim dünyasında tanınıyordu. Bengü taşlarının keşfi üzerine onun da harekete geçmemesi düşünülemezdi... Ya Radloff'u harekete geçiren bengü taşları? Acaba bunların mahiyeti neydi? Moğolistan'ın Orhun Irmağı kıyısında bulunan bu taşlar, Batı'nın bazı bilginlerini ve bu arada Radloff'u neden bu kadar ilgilendiriyordu? Bunu anlamamız için 1889'dan 168 yıl geriye, Yenisey Irmağı'nın suladığı Abakan bölgesine dönmemiz gerekir.

1721 yılının son günlerindeyiz. Güney Sibirya'nın dondurucu soğuklarında, Abakan'da iki mütecessis adam vardır: Daniel Gottlieb Messerschmidt ve Johann Philipp Tabbert (von Strahlenberg). Birincisi bir doktor, ikincisi İsveç ordusunun bir harita subayı. İkisi de Alman asıllı. Messerschmidt, Danzig'in 1. Petro tarafından işgalinden

sonra bilim adamı olarak Rusya'da çalışmaya başlamıştı. Yüzbaşı Philipp Tabbert ise 1709 Poltava Savaşı'nda Ruslar'a esir düştükten sonra Sibirya'ya sürgüne gönderilmişti. İşte bu iki mütecessis adam birlikte çalışıyorlar; Sibirya'da ne varsa inceliyorlardı. Taşlar, topraklar, bitkiler, madenler, insanlar... İnsanların adetleri, dilleri... İnceliyorlar ve yazıyorlardı. 1722 Ocak'ının soğuk günleriydi. Bir Kazak köylüsünün peşine takılan Messerschmidt, Yenisey'e dökülen Uybat Irmağı'nın kollarından Bey Nehri kıyısında, Çarkov köyü yakınlarındaki bir tepeliğin üstünde 3,20 metre yüksekliğinde bir taş bulur. Taşın üzerinde, oyulmuş, köşeli şekillerden oluşan tuhaf yazılar vardır. 5-10 gün sonra Yüzbaşı Tabbert de bir Kazak köylüsünün peşine takılmıştır. Yenisey'i atlarla geçer ve Tes Irmağı kıyılarına gelir. Orada da 1,76 yüksekliğinde bir taş vardır ve üzerinde o tuhaf yazılar. Her iki araştırmacı taşların ve üzerindeki yazıların şekillerini dikkatle defterlerine çizerler.

Bu tuhaf yazılardan daha önce de bahsedenler olmuştu. Rus Çarı Aleksî Mihayloviç'in Romen asıllı elçisi Nicolaie Miclescu, Çin'e giderken 1675 yılında, Yenisey Vadisi'nde kayalar üzerinde bu yazıları görmüş ve anlatmıştır. Hollandalı Witsen de Rusya'daki gezileri sonunda yazdığı 1692 tarihli "Kuzey ve Doğu Tataristan" adlı eserinde Batı Sibiya'da meçhul yazılı kayaların bulunduğunu haber veriyordu. Rus asilzadelerinden Semen Ulyanoviç Remezov ise 1696 ve 1697'de yaptığı Sibirya haritalarında Talas civarındaki yazılı taşlardan bahsediyordu. İşte şimdi Messerschmidt ve Yüzbaşı Tabbert bu yazıların bulunduğu taşları yakından görmüşler ve harfleri dikkatle defterlerine kaydetmişlerdi. 1722 yılında Yüzbaşı Tabbert'in tutsaklık hayatı sona erer ve İsveç'e döner. Messerschmidt ise notlarını St. Petersburg İlimler Akademisi'ne bırakmıştır. Onun notları 1729 yılındaki Akademi mazbatalarında yer alırsa da bundan pek kimsenin haberi olmaz. Johann Philipp Tabbert'in 1730'da Stockholm'de yayımlanan kitabı ise büyük yankı uyandırır. Eserin uzun bir adı vardır. Kısaca "Das nord- und östliche Teil von Europa und Asia" diye bilinir: "Avrupa ve Asya'nın Kuzey ve Doğu Bölümü". Eserde iki taşın ve üzerindeki harflerin şekilleri de vardır. İşte o tarihten itibaren Avrupalı doğu bilimciler, Altayistler, Türkologlar bu meçhul yazının çözümü için uğraşmaya başlarlar. Okunmayan harfler şekil olarak, İskandinavya'nın eski runik harflerine benzediği için bilim

dünyasında "runik" adını alır. Bir yandan runik yazının kimlere ve hangi dile ait olabileceğine dair tahminler yürütülürken bir yandan da yeni keşifler ortaya çıkar. 1768-1774 arasında Palles, 1818'de Spasskiy, 1847'de Castren runik yazılı yeni taşlar bulurlar. 1880'lere gelindiği zaman keşiflerin sayısı ve runik yazı üzerindeki tartışmalar çoğalır. Fin Arkeoloji Cemiyeti 1887 ve 1888 yıllarında Abakan ve Altay bölgelerine iki sefer düzenler. Sefer heyetinin başında ünlü Fin arkeoloğu, Johan Aspelin eski ve yeni taşların mükemmel kopyalarını da yaptırmıştır. 32 taşın kopyasını içine alan eser 1889'da Helsinki'de "Inscriptions de l'Ienissei (Yenisey Yazıtları)" adıyla yayımlanır. Bu eserle runik yazılı metinlerin tamamının, o günün imkanlarına göre en güzel ve okunaklı albümü ortaya konmuş olur; bu sayede yazıyı çözme girişimleri artar. Norveçli bilgin Otto Donner, kelimeler arasındaki iki noktadan hareketle, metinlerin bir nevi söz dizinini de yapar.

168 yıldan beri Yenisey Vadisi'nde bulunan runik yazılı metinlerin en büyüğü 12 satırlıktır ve bu kısa metinler yazının çözümü için fazla elverişli değildir. İşte bu sırada runik metinlerle uğraşan bilginleri heyecana boğan büyük keşfin haberi gelir. Moğolistan'ın Orhun Irmağı kıyılarında, Karakurum ve Karabalgasun'da araştırmalar yapan bir heyet runik yazılı iki büyük taş bulmuştur. Bu taşlardan birinin sadece geniş yüzünde 40 uzun satır vardır. Üstelik her iki taşın birer yüzü Çince yazılarla kaplıdır. Keşfi yapan heyet, Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Doğu Sibirya Bölümü tarafından gönderilmiştir ve heyetin başında Irkutsk Coğrafya Cemiyeti'nden gazeteci ve etnograf Nikolay Mihayloviç Yadrinstev vardır. 18 Temmuz 1889 günü Yadrinstev, Karabalgasun harabeleri civarında, Koşo Çaydam Gölü yakınlarında birtakım heykeller, balballar ve yıkıntılarla birlikte iki büyük taş bulmuştur. Yadrinstev keşfini, Rus Coğrafya Cemiyeti'nin Doğu Sibirya Bölümü tarafından yayımlanan iki raporla hemen duyurmuş; bu raporlar aynı yıl İngilizce ve Fransızca'ya çevrilerek Journal Asiatique'te Toung Pao'da yayımlanmıştır. Keşfin duyurulması bu yayınlarla da sınırlı kalmamış, Moskova'daki VIII. Arkeoloji Kongresi'nde (1890) Yadrinstev bir bildiri sunarak bu önemli buluşunu bir kez daha duyurmuştur. Böylece kısa zamanda Batı bilim dünyası keşiften haberdar oluyor ve taşları yerinde görmek için harekete geçiyordu. Önce Finliler davrandılar. Fin Arkeoloji

Cemiyeti ile Fin-Ugor Cemiyeti derhal bir heyet oluşturdu. Bu heyetin başında ünlü Fin etnograf ve dilcisi Axel Olai Heikel vardı. 1890 yılının 15 Mayıs'ında heyet yola çıktı ve bir yıl sahada araştırmalar yaptı. Yeni anıtların ve yazıların fevkalade net fotoğraf ve kopyaları alınmıştı. 1891'de Helsinki'ye dönen heyet; rapor, açıklama ve araştırmalarla birlikte yeni anıtların mükemmel bir atlasını neşretti: "Inscriptions de L'Orkhon recueilles par l'expedition Finnoise 1890 et publiees par la Societe Finno-Ougrienne", Helsingfors, 1892. Bu yayınlı, Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtları ilk defa bilim dünyasına sunulmuş olur.

Radloff'un başkanlığındaki heyet ancak 1891 baharında yola çıkabilmişti. Petersburg İlimler Akademisi tarafından oluşturulan heyette, anıtların kaşifi Yadrinstev ve tanınmış arkeologlardan Klements de vardı. Birkaç ay bölgede çalıştılar ve onlar da anıtların resim ve kopyalarını çıkardılar. Radloff dönüşte Pekin'e de uğradı ve anıtlardaki Çince metinleri tercüme ettirdi. Oradan deniz yoluyla St. Petersburg'a geldi. İlmi gezinin raporlarını 1892'de Almanca ve Rusça olarak yayımladı. Albüm ise "Atlas der Alterthümer der Mongolei" adıyla, 1892 ve 1893'te iki fasikül halinde yayımlandı. Birinci fasikülde 70 levha, ikinci fasikülde 19 levha ve 2 harita bulunuyordu. Radloff bir yandan da meçhul yazıyı çözmeye uğraşıyordu. Bu maksatla Çince metinleri daha yolda iken tercüme ettirmişti. Onların yardımıyla yazıyı çözebilmeyi umuyordu. Fakat bir başka bilgin de yazılar üzerine eğilmişti: Kopenhag Üniversitesi Genel Dil Bilimi profesörü ve Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi üyesi Wilhelm Ludwig Thomsen. Thomsen aynı zamanda Hint-Avrupa ve Fin-Ugor dilleri uzmanıydı; mukayeseli dil biliminin büyük üstadıydı ve 10'dan fazla dil biliyordu. Fin-Ugor Cemiyeti'nin mükemmel fotoğrafları elindeydi. Radloff Atlası da hemen kendisine gönderilmişti. İki alim mektuplaşıyorlardı da. Meçhul yazıyı çözmek Thomsen'e nasip oldu. Thomsen işe, satırların yönünü belirleyerek başladı. Harfler yukarıdan aşağıya doğru sıralanmıştı ve satırlar sağdan sola doğru dizilmişti. Sonra harflerin ses değerlerini bulmaya çalıştı. Ona göre buradaki harfleri, bilinen eski alfabelerle mukayese ederek neticeye varmak imkansızdı. O bambaşka bir yol denedi; doğrudan doğruya metinlerdeki harflerin kendilerine yöneldi. x y x gibi bir dizi, ya ünlü-ünsüz-ünlü, ya da ünsüz-ünlü-ünsüz olmalıydı. Thomsen bir çok

benzer diziyi karşılaştırarak üç ünlüyü tesbit etmeyi başardı. Ünlülerden ikisini (i ve u-o) doğru tesbit etmişti; fakat üçüncüsünü e zannederek yanlışmıştı. Çünkü ikinci ünlünün u-o ile birlikte ü-ö seslerini de verdiği -Arap yazısında olduğu gibi- düşünmüştü. Bu yüzden çözüm oldukça gecikmişti. Şimdi sıra kelimelere anlam vermeye geliyordu. Çince metinler maalesef bire bir tercüme değildi; asıl metinden 4-5 defa daha küçük birer özetti. O halde kelimelere anlam vermek için Çince metinlerden yararlanılamazdı. Fakat belki de özel isimler ipucu verebilirdi. Metinlerde en çok geçen harf dizileri, Çince kısımda geçen Çinceleştirilmiş özel adların karşılığı olabilirdi. Thomsen dört harfli bir kelimeye takıldı. Bu kelime hem bölüm başlarında geçiyordu, hem Yenisey yazıtlarında da sık görülüyordu. Sonunda da i olduğundan emin olduğu harf vardı. Nihayet kelimeyi yakaladı. Bu, kutsal, semavi bir kelime idi; Moğolca'da ve hemen hemen bütün Türk lehçelerinde "gök, Tanrı" anlamında kullanılan bir kelime. Tenri kelimesi. Thomsen'e göre tenri, "semavi" anlamında ve kağanın unvanı olarak kullanılıyordu. Sonra bir başka harf dizisinin ardına takıldı ve Kültiğin'i buldu. Sonra da Türk'ü. Bundan sonrası kolaydı. Birçok harfin ses değeri ortaya çıkmıştı. Gerisi gazete bulmacası çözer gibi kolayca geldi. Thomsen alfabeyi 25 Kasım 1893'te çözmüş ve 15 Aralık 1893'te Danimarka Kraliyet İlimler Akademisi'nde bir bildiri sunarak çözümünü bilim dünyasına açıklamıştı. 29 Kasım'da Radloff'a bir mektup yazarak alfabeyi çözdüğünü bildiriyordu. Radloff 4 Aralık'ta Thomsen'e yazdığı mektupta üç harfi ünlü olarak ve bunlardan birisini de i olarak tesbit ettiğini ifade ediyordu. İki alim aynı harfleri aynı şekilde teşhis etmişlerdi; fakat Thomsen bir adım öne geçmişti. Radloff'un mektubunda Uygur kağanı adına dikilmiş anıtın başındaki kısmın yorumu da vardı. Bu yorum da Thomsen'e yardım etmiş ve kut kelimesini teşhis etmesini sağlamıştı. İki bilgin arasındaki centilmence yarışı Thomsen kazanmıştı ama görüldüğü gibi Radloff da çözüme çok yaklaşmıştı. Thomsen'in alfabeyi çözmüş olması elbette Radloff'un değerini azaltmaz. O, büyük bir hızla çalışmalarına devam etmiş ve 1894 başında Köl Tigin anıtını "Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. I. Das Denkmal zu Ehren des Prinzen Kül Tigin" adıyla sadece 50 nüsha basarak ilk nüshasını Thomsen'e yollamıştır. Anıtların okunuşu ve tercümesi üzerindeki çalışmalarını birkaç ayda bitiren Radloff, Köl Tigin ve Bilge Kağan bengu taşlarını üç fasikül

halinde, 1894'ün Mart ve Mayıs aylarında 1895'in Ekim ayında yayımlanmıştır. 1. Fasikülde anıtların metin, transkripsiyon ve tercümelerini; 2 fasikülde sözlük, dizin ve Çince metnin tercümelerini verir. 3. Fasikülde düzeltmeler, ilaveler ve notlarla birlikte Yenisey yazıtları da bulunmaktadır. 1895'te Radloff üç fasikülü bir arada, XI+460 sayfa halinde tekrar yayımlamıştır. Böylece Radloff, çözmesine ramak kalmasına rağmen Göktürk yazısını çözememiş ama anıtların metin ve tercümelerini ilk neşreden bilgin olmuştur.

Radloff'u ve Batılı bilginleri, ilmi bir merakın sonucu olarak, bir bilim konusu olarak ilgilendiren Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtları acaba bizim için Türkler için ne ifade ediyordu? Bu taşlarda bizim için önemli olan bizi ilgilendiren ne vardı?

Köl Tigin anıtı 732, Bilge Kağan anıtı 735 tarihinde dikilmişti. 1893'te anıtların üzerindeki yazı çözülmeden önce Türk dilinin en eski metni Kutadgu Bilig olarak biliniyordu. Kutadgu Bilig 1069'da yazılmıştı. Bu anıtların Türk dilinin yaşı, birden bire 337 yıl geriye gidiyordu. Bu, Türk dilinin müthiş bir derinlik kazanması demektir. Üstelik ilk yazılı eserler olarak bu metinler hiç de basit değildi. 5-10 satırlık kısa metinler de değildi önümüzdeki eserler. Bir hükümdarın ağzından yazılmışlardı ve ilahi bir havaları vardı. Görünürde hükümdarın ve kardeşinin yaptıkları anlatılıyordu. Sadeydi fakat basit bir anlatım değildi bu. Olayların aktarılmasında bile hükümdar edası seziliyordu. İlgerü kün togsıkka birigerü kün ortasınaru - Doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına kadar. Kurıgaru kün batsıkana yırıgaru tün ortusınaru - Batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar. Anda içerki bodun kop mana körür - Bu alan içindeki milletler hep bana bağlıdır. Burada hükümdar hakimiyet sahasını çiziyor. Bir cümleyle güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar; gündüzün ortasından gecenin ortasına kadar. Anlatım ne kadar sade! Fakat ne kadar ihtisamlı! Parçayı bir şiir olarak da düşünebilirsiniz:

İlgerü kün togsıkka,
Birigerü kün ortusınaru;
Korigaru kün batsıkına,
Yırıgaru tün ortusınaru
Anda içerki bodun,
Kop mana körür.

Sade, fakat ihtişamlı anlatım... Ancak semavi bir hükümdar Tenrileg tenrie bolmış Türk Bilge Kagan. Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağan; Thomsen'in tercümesiyle "qui resemble au ciel (göğe benzeyen)", "venu du ciel (gökten gelmiş)" bir hükümdar bu sadelikte bu ihtişamı yakalayabilir. Belki de böyle insanlar gökten çok seyrek olarak yer yüzüne inerler.

Bodunun adı sanı yok olmasın diye,
Bodun olsun diye
Gece uyumaz,
Gündüz oturmazlar...
Ölüp yiterek kazanırlar.
Öyle kazanırlar ki
Birleşmiş halk
Bir daha ateş ve su olup ayrılmaz.
Başlıya baş eğdirip
Dizliye diz çöktürürler.
Sonra görevlerini tamamlayıp
Gerek olurlar.
Göğe gerek olup
Uçabarırlar.

Uçup gidiverirler. Bu taşlar, Tenride bolmuş Türk Bilge Kagan ile inisi Köl Tigin'in yer yüzünde geçirmiş oldukları kısa ömrün bengü belgeleridir. Onlar gökten bozkıra indiler; büyük ataları Oğuz Kağan gibi güneşi mızrak, göğü çadır bildiler. Gökbörü başlı gök bayraklarla gün doğusundan gün batısına uzandılar. Küheylanlar üstünde bulutlarla yarıştılar. Süngü batımı karı sökerek Kuzey'de gece ortasına kadar ilerlediler. İli tutup töreyi düzenlediler. Sonra da çocuklarına ebedi devlet vadettiler. Bengü il tuta olurtaçı sen - Ebedi devlet tutup oturacaksın. Bengü taş tokutup bu sözleri ebediyete emanet ettiler.

Gökten inmiş hükümdarın göz yaşları da vardı. Gökten inmiş hükümdarın göz yaşları içine akardı. Kahraman kardeşi Köl Tigin, kergek bolursa (vefat ederse) Bilge Kağan ne yapabilirdi? O, tenride bolmuş, gökten inmiş bir kağandı; nasıl ağlayabilirdi? Bir dilin ilk metinlerinde geçen, 8. Yüzyılda yazılmış şu satırlara bakınız.

İnim Köl Tigin kergek boldı - Kardeşim Köl Tigin vefat etti. Özüm

sakındım - Ben düşündüm. Körür közüm körmez teg - Görür gözüm görmez gibi, bilir bilgim bilmez teg boldı - bilir aklım bilmez gibi oldu. Özüm sakındım - Düşündüm. Öd tenri yaşar; kişi oğlu kop ölgeli törümiş. Ebedi olarak Tanrı yaşar; kişiöğlü hep ölmek için yaratılmış. Ança sakındım - Şöyle düşündüm. Közde yaş kelser tıda - Gözden yaş gelse önleyerek, könülte sıgıt kelser yanduru sakındım - gönülde feryat gelse geri çevirerek düşündüm. Katıgdı sakındım - İyice düşündüm. İki şad ulayu ini yigünüm, oğlanım, beglerim, bodunum - İki şad, öteki kardes ve yeğenlerim, oğullarım, beylerim bodunum; közi kaşı yablak bolaçı tip sakındım. - gözü kaşı yaman olacak diye düşündüm.

Bu lirik, lirik olduğu kadar trajik ve o ölçüde san'atkarane anlatım; yüzlerce yıl içinde arka arkaya edebi eserler vererek işlenmiş bir dilin anlatımı değildi. Bir dilin, yazısı henüz çözülmüş ilk metinlerinde geçen bir anlatımdı. Üstelik ilk metinlerin öncesi olmadığı gibi sonrası da yoktu. Onlardan sonraki en eski metin ancak 337 yıl sonra geliyordu. Yüzlerce yıllık boşluk, sonra Köl Tigin ve Bilge Kağan anıtları, sonra yine yüzlerce yıllık, tam 337 yıllık bir boşluk ve nihayet Kutadgu Bilig arasına yerleştirilebilecek Uygur metinleri bulunmuştu. Ancak 1893'te bunlar bilinmiyordu. Göktürk anıtlarının, dilimizin ilk belgeleri olma özelliği ise bugün de devam etmektedir. Çoyrın yazıtı ile birkaç kelimelik bazı Tuna Bulgar yazıtları, 8. Yüzyıldan daha önceye tarihlenebiliyorsa da bunlar hem çok kısadır, hem de okunuş ve yorumlanışlarında henüz tam bir kesinlik yoktur. Dolayısıyla Köl Tigin ve Bilge Kağan bengü taşları, 1837'de bulunan Tonyukuk anıtı ile birlikte hala Türk dilinin bilinen ilk metinleridir.

Bibliyografya:

1. Ahmet Bican Ercilasun, "Bengütaş Edebiyatı", **Büyük Türk Klasikleri**, İstanbul, 1985, s. 56-78.
2. Hasan Eren, "Radloff, WILHELM", **Türk Ansiklopedisi**, Cilt 27, s. 193-195.
3. Hasan Eren, "Wilhelm Radloff ve Türk Dialektleri Sözlüğü", **Türk Dili**, No.444 (Aralık 1988), s. 336-354.
4. Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, İstanbul, 1970.
5. Zeynep Korkmaz, "Friedrich Wilhelm Radloff'un Orta Türkçe Üzerindeki Çalışmaları", **Türk Dili**, No.444 (Aralık 1988), s. 318-328.
6. Hüseyin Namık Orhun, **Eski Türk Yazıtları** I-IV, İstanbul 1936-1941.
7. Osman F. Sertkaya, "Eski Türkçe (Göktürkçe ve Uygurca) Araştırmacı olarak Wilhelm Radloff", **Türk Dili**, No.444 (Aralık 1988), s.303-317.
8. Talat Tekin, **"Orhun Yazıtları"**, Ankara, 1988.
9. Ahmet Temir, **Türkoloji Tarihinde Wilhelm Radloff Devri. Hayatı - İlmi Kişiliği - Eserleri**, Ankara, 1991.
10. Wilhelm Thomsen, **Orhun ve Yenisey Yazıtlarının Çözümü - İlk Bildiri, Çözölmüş Orhun Yazıtları**, Çev. Vedat Köken, Ankara, 1993.
11. Nuri Yüce, "Friedrich Wilhelm Radloff'un Derlemeleri", **Türk Dili**, No.444 (Aralık 1988), s.329-335.

TÜRKMEN ATI

* Ali Abbas ÇINAR

1. ATIN EHLİLEŞTİRİLMESİ VE TÜRKMEN ATININ KÖKENİ

At Türkmenin kıvancıdır. Tarihi devir içerisinde çölde veya dağlık alanlarda göçebe olarak yaşamış Türkmen için at, su kadar gereklidir. Türkmen atçılığının temel iki tipi vardır. Bunlardan biri Ahal-Teke, diğeri Yomut'tur.

Dünya atları içerisinde en eski tohumlardan birini Ahal-Teke atı teşkil eder. Arkeolog ve tarihçiler Ahal-Teke atlarının atalarının Nusay atları olduğunu ileri sürerler. Günümüz Teke Türkmenlerinin yoğun olarak yaşamış olduğu bölgelerden bir olan Kopet Dağı bölgesi ve eteklerinin bu atların ana vatanı olduğu belirtilir.

Bilginlere göre atın ilk evcilleştirildiği yer Asya'dır. Avrupa'da tali olarak atın evcilleştirilmesi vaki olmuşsa da, bu daha sonraki devirlerde meydana gelmiştir.

1903-1905 yıllarında Amerikalı bilgin Pumpelli tarafından güney Türkistan'da Anav'da yapılan kazılar, insanların hayvanlarla olan ilk münasebetini, yani ilk evcilleştirilmeyi bundan tahmini 10.000 (Milattan 8000-9000) yıl öncesine kadar çıkarmıştır. İlk evcil ata ait kemiklere de Milattan 6.000-8.000 yıl önceki devirlerde rastlanır. Profesör Dürst'e nazaran bu bölgede yaşayan yabani at Przewalski atından farksız olmuştur. Bu at taş devrinde evcilleştirilmiştir. Ev-

* Yard. Doç. Dr. Ali Abbas Çınar, Muğla Üniversitesi Fen Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölüm Başkanı

cilleştirme neticesinde kemik yapısı incelenerek tip itibarıyla değişim meydana çıkarılmıştır.

Türkistan'ın güney kısmı, Arap atı dahi meydanda yokken güzel yapılı, cüsseli ve asil atlarıyla pek tanınmıştır. Birçok bilgilerin araştırılmasına göre asil doğu atı tipinin meydana geldiği yerlerin Türkistan'ın güney ve İran'ın kuzey kısımları olduğu ileri sürülmektedir. Türkistan'ın orta ve güney kısımlarında bir kaç asil doğu atı ırkları yetiştirilir. Bunlar içerisinde en tanınmışları Türkmen atlarıdır. Türkmen atları içinde de iki ırk ayırt edilmektedir. Bunlar Teke atı ve Yomut atıdır.

Son araştırmalara göre Teke atının, çoktanberi Türkmenler tarafından saf olarak yetiştirilen, çok eski Doğu atı numunesi olduğu anlaşılmıştır. Son zamanlarda Teke atları azalmıştır. Bilhassa Teke atlarının eskiden beri Rusya, İran, Afganistan ve Hindistan'a ihraç edildiği ve bu memleketlerin atçılığına tesir ettiği anlaşılmıştır. "Türkmen atlarının geçen yüzyılda Alman yarımkan atçılığına da tesir olduğu malumdur"¹.

Teke atlarında vücut şekilleri Arap atlarına nazaran daha uzundur. Bunlarda baş büyük değildir ve kurudur. Boyun uzundur. Yele ve kuyruk kılları ince ve seyrek. Cidago yüksek, göğüs dar ve derin, sırt uzun ve çok defa biraz çukurdur. Bunlarda sağrı uzundur ve burada kas gelişmesi iyidir. Bacaklar kuru ve uzundur. İncikler biraz incedir.

Teke atları hızlı yürüyüşlü olup uzun mesafe yürüyüşlerinde çok dayanıklı olduklarını göstermişlerdir. Yem ve bakım hususunda kanaatkardırlar. Teke atlarında vücut yapısı güzellik ve hız ifade eder².

Atın ehlileştirildiği yer, bakımı ve insanlarla ilk tanışması hakkında "Türkmenistan Sovyet Ansiklopedisi"nde³ şu bilgiler yer alır :

At bakıcılığı Bronz Çağı devrinden itibaren yaygınlaşmaya başlamıştır. Atın ve yetiştiriciliğinin ilk ortaya çıkışının Orta Asya olduğuna buradaki dağlık kesimlerde bulunan arkeolojik bulgular şahitlik etmektedir.

Hayvanların evcilleştirilmesi insanlık tarihinin önemli bir dönüm noktasıdır. Bunlar arasında atın fonksiyonu çok daha belirgindir ve medeniyetin gelişmesinde tayin edici rolü yüklenen unsurların

başında yer alır. Atın evcilleştirilmesi tarıma bağlı hayvancılığın kökleşmesini ve gelişmesini de sağlamıştır. Binek hayvanı olarak kullanılması ise insanlık tarihinin önemli bir kültür aşamasına geçmesine yol açmıştır.

"Göçebe Türkmenlerce en eski çağlardan beri yetiştirilen at, tek mil kültüre veçhe veren en önemli amildir. Atın ehlileştirilmesi olmadan Eskiçağ ve Erken Ortaçağ'ın büyük ölçüdeki kavimler göçleri tasavvur dahi edilemezler"⁴.

Attan önce evcilleştirilen ilk hayvanların başında keçi, koyun ve sığır gelmektedir. Bu hayvanların et, süt, deri ve yününden yararlanmak fikri de insan hayatında önemli değişikliklerin olmasına sebep olmuştur. Ancak, bunların rolü, medeniyetin gelişmesinde, atınki kadar olamamıştır. At, binek hayvanı olarak ehlileştirildikten sonra, insanlara hareket serbestisi sağlamış, birbirinden habersiz yaşayan insan topluluklarının ilişki kurmalarına vesile olmuş bu suretle de kültür alış-verişlerinin yaygınlaşmasına medeniyetlerin gelişmesine etki eden bir varlık olarak tarihteki yerini almıştır. "Sığır, koyun ve at birçok Doğu ve Batılı yazarlara göre ilk defa Orta Asya'da Türkmenistan'ın İran'a yakın bölgelerinde evcilleştirilmiştir. Genellikle bunun M.Ö. 8000-4000 yılları arasında olduğu kabul edilmektedir.⁵ Pazırık kurganından çıkarılan belgeler bu teoriyi destekler mahiyettedir. Radloff'un tesbitleri arasında M.Ö. 3000 yılları arasında yem kullanıldığı da vardır.

Atın ilk önce Türkmenler tarafından ehlileştirildiği ve onu binek hayvanı olarak kullanan ilk insanların Türkmenler olduğu, antropolojik ve arkeolojik verilerden çıkarılan sonuçlardır. Bu husus, Batılı araştırmacılar tarafından da kabul edilmekle beraber karşı görüşte olanlar "at" ın, dolayısıyla da "atlı göçebe" kültürünün kökenini farklı coğrafyalara ve farklı milletlere bağlamaktadırlar.⁶

İskit teorisini savunan İ.Zichy'ye göre at, Karadeniz'in Kuzey Düzluğu ile Kuzey Türkistan arasındaki İskit bölgesinde yetiştirilmiştir. İ.Zichy, merkezine "at yetiştiricilik ve çobanlık" bulunan ve "atlı göçebe kültürü" olarak nitelendirilen bu kültürün, M.Ö. 5000-4000 yıllarında teşekkül etmeye başladığını ve Yunan sanatının etkisiyle göçebe sanatının türü olan "hayvan" üslubunun ortaya çıktığı ve buradan Asya ve Avrupa'ya yayıldığını ileri sürmüştür.

İndo-German teorisini savunanlar, atın tarihin erken devirlerinde Çin'in Kansu bölgesine kadar, bütün Orta Asya'da yayılan ve aslında "göçebe" olan Hint Avrupalılarca ehlileştirildiğini, at binme sanatının at kültürünün bu kurucularından öğrenildiği ileri sürülmektedir.⁷

Araştırmacıların atın evcilleştirilmesi meselesine önem vermelerinin sebebi, bu hayvanın medeniyet ve kültür tarihinde oynadığı rolle yakından ilgilidir. Atın evcilleştirilmesi; insanlık tarihinde, özellikle de Türkmen tarihinde önemli aşamadır. Bu sebeple; Türkmenlerin siyasi, sosyal, ekonomik ve askeri hayatında oynadığı rol itibarıyla Türkmen kültürünün ilk dönemlerinde meydana getirilen kültürel birikimi atlı-göçebe kültür ve medeniyeti olarak nitelendirmek gerekir.

Bu kültürün merkezini at oluşturmaktadır.⁸ At sadece binek olarak değil; beslenme, giyinme, süslenme, ticari meta v.b. olarak Türkmen hayatının hemen her alanında var olmuştur. Bu kültüre "göçebe" kültürü demek teorik olarak bazı eksiklikler ve yanlışlıklara yol açar. Türkmen kültürünün ilk dönemi sadece göçebe kültürü değildir. Bu kültürde at sosyal ve ekonomik hayatta etkili rollere sahipken; göçebe kültüründe at, kültüre sonradan geçmiş maddi bir unsurdur. Atlı-göçebe kültürünün temelini hayvan besleyiciliği (özellikle at ve koyun) ile kısmen de olsa ziraat oluşturmaktadır. Oysa yerleşik kültürde atın belirleyici fonksiyonu yoktur. Atlı-göçebe kültüre bozkır kültürü demek de pek doğru görünmemektedir. İbrahim Kafesoğlu,⁹ değerli çalışmasında atlı-göçebe kültürü, bozkır kültürü olarak nitelendirmekte ve bu kültürde atın yanında demirin de temel unsur olduğunu ileri sürmektedir. Teorik olarak bu fikri kabul etmek doğru görünürse de demir, atın evcilleştirildiği ve gelişmesine, yaygınlaşmasına insanlık tarihin de yeni bir çağın doğmasına sebep olduğu kültür ve medeniyetin ileri bir aşamasında bulunmuştur. Fonksiyonu göz önüne alındığında, atın, bu kültür dairesinde belirleyici roller üstlendiği anlaşılr.

At yetişmiş olduğu coğrafya ve hayatında en çok oynadığı rol itibarıyla Türkmen insanına daha yakındır. İndo-germen teorisyenlerinin savundukları¹⁰ gibi atın kökeni prezewalski tipine bağlı değildir. Türkmen atları genellikle "küçük bedenli, uzun ve ince bacaklı, küçük ve mağrur başlı, sert tırnaklıdır"¹¹. Bu at tipi; savaşlarda

pratik, dayanıklı, manevra kabiliyeti yüksek olması sebebiyle özellikle tercih edilmiştir.

Atlı göçebe kültür dairesinde at; yük, araba hayvanı olmaktan çok, binek hayvanıdır. Bu kültürde egemen olan unsur da biniciliktir. Başlangıçta geniş otlakları, yaylaları, su yollarını ve sürüleri bulmak, kollamak gibi çeşitli rollerle yüklenen at, askeri nitelik de kazanarak savaş atı tipine doğru gelişmiştir. Bu husus atlı-göçebe kültür döneminin alp tipine uygun düşmektedir. İslami dönemde alp tipinin yerini gazi tipi almış, buna paralel olarak da gaza atı tipi gelişmiştir. İslam kültür ve medeniyet dairesi içerisinde meydana getirilen baytarnamelerde yerinin gazi tipi atlara bırakmıştır. Türkmen kültürünün diğer unsurlarında da öyle. Böylece at kültürünün Türkmen kültürüne bağlı en eski şekli yok olmamış, varlığını İslamiyet içerisinde de sürdürmüştür.

Atın ilk ehlileştirildiği yerin Türkistan coğrafyası olduğunu Oraz Güneydoğuyev¹² ve Nimet Resulov¹³ da belirtmektedir. Buna göre önce Türkmenistan'da daha sonra İran yaylalarına, oradan Anadolu'ya ve diğer yerlere yayılmışlardır. Nimet Resulov 'un V.P.Dobrinim'den naklen verdiği bilgiye göre Anadolu'nun eski halklarından Sümerler ve Hititler atı "Doğudan gelen hayvan" veya "Doğu eşiği" biçiminde adlandırmış veya tarif etmişlerdir.¹⁴

Atın evcilleştirildiği yer Türkistan coğrafyası olduğu gibi ilk evcilleştirenler de Türkmenlerdir. Pazırık kurganında çıkan at iskeletleri de bu gerçeği teyit etmektedir. Eski tarihlerde Çinliler ve diğer devletlerle yapılan alış-verişlerde atın takas edilmesi¹⁵ bu hayvanı ilk evcilleştiren veya ehlileştirenlerin Türkmenler olduğunu gösteren başka delildir. Takas edilen nesne o malın çokluğu ile ilgilidir. Bu bakımdan asman (gök) eski Harezmi atları binlerce yıl önceki eski devletlerle alışveriş yapmada, değerli malları takas etmede kullanılmışlardır.

W. Koppers¹⁶ atın ehlileştirilmesi ve atlı çoban kültürünün ortaya konmasının Oğuzlara bağlanabileceğini, insanlık tarihinde ulaşılan bu başarının kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkalade sonuçlar doğurduğunu tarihi gerçeklerin büyük devlet esaslı için gerekli şartların ancak bu sayede belirlenebileceğini gösterdiğini ifade etmekte, Türkmenlerin atalarının insanlık tarihine yaptıkları önemli

katkısı dile getirmektedir. Orhun yazıtlarından anlaşılabileceği gibi Çinliler ordularını Kök Türklerden aldıkları atlarla oluştururken mübadele aracı olarak ipeği kullanırlar. Hun döneminde başlayan at ihracı Kök Türk döneminde de en önemli ihraç malıdır. Öte yandan İran, Suriye ve Hindistan'a at ihracının yapıldığı tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır.¹⁷

Ahal-Teke atlarının ortaya çıkış tarihi hakkında çeşitli görüşler vardır. Bunların bir bölümü varsayım olsa da genel olarak tarihi verilere dayanmaktadır. Gorelov,¹⁸ Kolosovskozo'nun "Türkistan Atları" adlı eserinden naklen Heredot'un M.Ö. V. Yüzyıl bölge atçılığında söz ederken Nissaya da (Merv bölgesinde) İran Şahı için 20.000 at yetiştirildiğini ifade etmektedir. Bölgedeki güçlü ve güzel atlara hayran kalan Heredot yetiştirilen atların soylara ve sahip oldukları değerlere göre farklılaştıklarını belirtmektedir. Buna göre yöre ahalisi at yetiştiriciliği ve yetiştiricileriyle ünlüdür.

Heredot'un verdiği bilgileri esas alan bazı araştırmacılar¹⁹ tarihi kaynaklarda Niss veya Nisseya olarak bilinen eski Merv topraklarında İran Şahı için yetiştirilen atların Fars kaynaklı olduğunu ileri sürmekteyseler de bu doğru değildir. Bunu Şah'a verilen vergi olarak düşünmek gerekir. Merv, Göktepe, Aşkabat arasındaki bölge geçmişte olduğu gibi günümüzde de en güzel "cennet atları"nın yetiştirildiği bölgedir ve bu bölgenin devamlı mukimleri, Türkmenlerdir.

Doğu'dan veya Batı'dan gelen saldırılar sonucu bazı Türkmen boyları kısa süreli aralıklarla bölgeyi terk etmişlerse de tarih boyunca bu bölgede hakimiyet kurmuş, burada dünyanın en güzel atları yetiştirilmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nin daha XI. Yüzyılda bu topraklarda ortaya çıkması ve geniş topraklarda hakimiyet kurması geçmişten gelen dokuyla bağlantılıdır.

Öte yandan insanların bu bölgeye egemen olmaları Türkmen atlarının İran kökenli olduğunu doğurmaz. Tarihi gerçekler bunun böyle olmadığını göstermektedir. Firdevsi'nin Şahnamesi'nde uzun uzun İran-Turan savaşlarından söz edilmektedir. Turan hükümdarı Efrasyab (Alper Tunga) komutasındaki ordunun atlıları İran hükümdarının korkulu rüyası olmuştur. Farslar ile Oğuz Ata'larının, Selçuklu Sultan Sancar'ın ve Türkmenlerin mücadelesi olmuştur. Bu mücadeleler Türkmen Atının yok olmasını değil, tersine savaşın

kazanılmasının ancak atlar ile sağlanabileceği gerçeğini ortaya çıkarmış, güçlü at neslinin çoğaltılması fikrini pekiştirmiştir. Savaşlarda ganimet olarak elde edilen atlar Türkmen atçılığına yeni bir soluk olarak değerlendirilebilir.

Timur'un İran ve Arabistan'a yaptığı seferlerde yanında yer alan ve büyük başarı sağlayan Türkmenlere 5000, Nadir Şah'ın 600 Arap atı vermiş olması bu çerçevede değerlendirilmelidir. Tarihi veriler Nisseya veya Nusay'da özgür olarak dolaşmakta olan atların Türkmenler tarafından ehlileştirildiğini ve nesillerinin geliştirildiğini, kanlarının çok geç tarihlerde Arap atlarından yararlanılarak yenileştirildiğini göstermektedir.

V.O. Witt atın ilk evcilleştirildiği yerin Orta Asya olduğunu ifade etmektedir. Witt²⁰ bu yerin İran ve Afganistan'ın kuzeyi ile Türkmenistan ve Özbekistan'ın güneyinde olduğunu ifade etmekte ve insanoğlunun daha hiçbir hayvanı evcilleştirmeden önce bölgede yabani atların dolaşmakta olduğunu ve bunları ehlileştirildiğini belirtmektedir. Araştırmacıya göre atın ilk ehlileştirildiği yer Anav olarak bilinen ve Türkmenistan'ın Aşkabat'a yakın Kopet Dağı etekleridir. Bu bölgede bulunan arkeolojik kalıntılarda ata yönelik pek çok unsura rastlanmıştır. Buradan hareketle binlerce yıldan beri bu bölgede yaşamakta olan Türkmenlerin atalarının atı ilk ehlileştirenler olduğu var sayılabilir. Orta Doğu ülkeleri ile Mezopotamya'da bulunan M.Ö. ait arkeolojik kalıntı ve kabartmalarda ehlileştirilmiş pek çok hayvan arasında atın olmayışı bu varsayımı kuvvetlendirmektedir. Ur'da bulunan M.Ö. 3300 yıllarına ait kral mezarındaki pekçok eşya veya kalıntı arasında at veya ata ait unsurların bulunmaması dikkat çekicidir. Mısır, Arabistan ve Anadolu'nun da içinde bulunduğu Orta Doğu ülkelerinde en eski atlı kabartma M.Ö. III. yüzyıla aittir. Hilzheim, Orta Doğu ülkelerinde atın ortaya çıkışını M.Ö. 2800-2400 yıllarına dayandırmaktadır. Eski Sümer ve Akadların atı "doğu eşiği", Kral Mürşil II'nin kanunlarında "doğudan gelen hayvan" olarak nitelendirmesi de atın bölgeye doğudan geldiğinin delilleri olarak kabul edilebilir. Doğudan geldiği anlaşılan bu atların Mezopotamya ve Orta Doğu uygarlığına büyük etki ettiği anlaşıyor. At, Asur medeniyeti içerisinde faytonlu savaş atı olarak görülür. Atın ortaya çıkışı, savaş atı olarak kullanılması ile birlikte alt üst olmuştur. Tarihi dönemde, atı elinde bulunduranlar erkin sahibi

olmuşlardır.

Firavunlar dostlarına yazdıkları bazı mektuplarda onlara hanımları, çocukları ve atlarının sağlık içinde olup olmadıklarını sormaktadırlar. Karşı tarafın verdiği cevapta ise hanımları, çocukları, atları ve atlı savaş arabalarının iyi oldukları ifade edilmektedir. Büyük İskender'in Doğu seferinde karşılaştığı orduların içinde güçlü süvari birliklerinin olduğu, cins atların, varlığı, savaş arabalarının kullanıldığı belirtilmektedir. Tarihi belgelerde, Mısır ve Asur uygarlığında yer alan bazı şekillerde atın boynu dik ve uzun, kafası kuru, ince bedenli ve ayaklı olarak görülür. Bu şekillerde atlar ala, kır ve doru dondadırlar. Atın ilk ehlileştirildiği yerin Türkmenistan toprakları olduğu göz önüne alınırsa Türkmen atının Ortadoğu ve Anadolu topraklarında meydana gelen tarihi döneme ait uygarlıkların oluşmasındaki fonksiyonu daha belirginleşir. İlk ehlileştirilenler onun etinden sütünden ve derisinden yararlanmışlardır. İlk ehlileştirmenin temel sebebinin ekonomik olduğu, atların etinin günlük ihtiyaçtan doğan gıda maddelerinden biri olarak beslenmenin temelini oluşturduğu anlaşılmaktadır. Eski medeniyetler içerisinde atın en çok görüldüğü yerlerden biri olan Orta Doğu ve Mezopotamya uygarlığında büyük ve küçük baş hayvanın kurban edilmesine karşılık, bunların arasında at yer almamaktadır. Bu, atı ilk ehlileştirenlerin ondan ilk önce beslenme aracı olarak yararlandıklarını, diğer fonksiyonlarının daha sonra yerleştiğini gösteren delillerden biridir.

İran tarihçisi İdris (1099-1165) in verdiği bilgilere göre Selçuklu Sultanı Tuğrul'un yanında daima hazır halde bekleyen 3000 atlı vardır. Selçuklu Devleti'nde, Selçuklular, Sultanı tahta çıkarmak istediklerinde onu ilk defa ata bindirirler. Devletin ileri gelenleri at üstündeki sultanı sırayla selamlar, önünden geçerlerdi. Sultanın törenlerle ata bindirilmesi tahta çıkmayı sembolize ediyordu. Firtsov, Cengiz Han'a karşı savaşan Türkmenlerin Ahal-Teke atlarına bindiklerini, atların atik olduklarını, düşmana karşı amansız davrandıklarını bildirmektedir. Marko Polo, Türkmenlerin yetiştirdiği üstün nitelikli güzel atlardan söz etmekte, bu atların Hindistan'a götürülüp satıldıklarını ifade etmektedir.²¹

Atın ehil hale getirilmesi aşaması büyük bir sınavdır. Bu sınavda kahraman, güçlü ve kudretli atın karşısında kendi becerisini ve

hakimiyetini gösterir. At, kahramanın gücünü anlar, ona teslim olur. Başlangıçta at deli doludur. Kahramanı kabul etmek istemez, ancak kahraman hareketleri ile ata kendini sevdirebilir. Zaten, atın amacı da kendisine sahip olmak isteyen bu kişinin yeteneklerini sınamak, onun gerçekten kendisine layık olup olmadığını öğrenmektir. At yakalanmaması, delice hareketlerde bulunması ölçüsünde sempati toplar ve ona sahip olmak isteyenleri kendine aşık eder. Kahramanın hem yetenekli ve güçlü olması, hem de ata büyük muhabbet göstermesi gerekir. Bu durumda at, kahramanı sahibi olarak görür, onu kabul eder.

Alıştırma döneminde tayın ehil hale getirilmesi zor ve tehlikelidir. Bu gerçeklik destanlarda işlenen konular arasındadır. Tayın ele geçmemek veya özgürlüğünü kaybetmemek için yaptığı mücadele ve ortamdan uzaklaşmak için ürküntü ile kaçıış tehlikeli sonuçlara yol açabilir. İstenmeyen sonuçlardan kaçınmak için mümkün olan en iyi mekanlarda, sabırla, gönül dostluğu ile ona yaklaşmak gerekir. Geçmişte Türkmenler taya 3-4 gün eğer bağlar gündüzleri onu koşturur, geceleri ise boğazına bir ip bağlayarak yerde yuvarlanmayı öğretirler. Böylece at kanunlara, emirlere tabi olur, egeri, yeni sahibini kabul eder.

Atın ehlileştirilmesinde kement özel bir yer tutar, yabani atın tutulmasında yararlanılan en önemli materyaldir. Uzun bir ağacın ucunda iliklenen ip yardımıyla ata kement atılır ve yakalanır.

2. TÜRKMEN ATI NESLİNİN DÜNYA AT IRKLARINA ETKİSİ

Heredot, Merv ile Balkan arasında yaşadığı bilinen ve Ahal-Teke atlarının atası kabul edilen Nusay atlarının görkemli, dayanıklı ve savaş atları olduklarını bildiriyor.²² İklim şartlarına uygun olarak yetişen ve gelişmesini tamamlayan bu atlar ile Yomut atları Karakum ve Kızılıkum çölü şartlarına elverişlidirler. Bu atlar Hindistan'a da satılmışlardır. Avrupa ile Asya'yı birbirine bağlayan tarihi İpek Yolu'nda yer alan milletler arasında kültür bağlarını sağlayan

kervanlar arasında bu atların fonksiyonu önemlidir.

"Ahal-Teke atı dört bin yıldan daha fazla bir zamandır, Türkmenistan'da yetiştirilip geliştirilmiştir. M.Ö. 126 yıllarında bu atlara Çinliler cennet atları veya kan terleyen atlar demekteydiler. Çin kayıtlarına göre bu atlar yimi dört saat içinde üzerinde binicisi ile 500 km. yol alabilmekteydi. M.S. 4. ve 5. Yüzyılda Büyük İskender Asya seferinde bu atların süratine ve güzelliğine hayran kalmıştır. Büyük İskender'in atı "Bucephalus" da Ahal-Teke atı idi. 15. ve 16. Asırda Türkmen atı Rusya'da tanındı ve Rus zenginleri tarafından bu atlar büyük paralar ile satın alındı. Bu arada Almanya'ya götürüldü. Almanlar'ın ünlü atı Trachaner atının kökeni Ahal-Teke atıdır. M.S. I. Asırda bu atları İskit Türkleri kullanıyordu. Bu atları Türkmenler yetiştirdiği için Turan Atları adı da verilmiştir.

Ahal-Teke atı üstün metabolizma yapısı, gücü, dayanıklılığı ve güzelliği ile soğuk kanlı atlar dahil bütün dünyadaki atlara kan vermiştir ve bu atların ıslahında, gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ünlü atçı Bonnie L. HENDRICKS'e göre; Dünya'da 394 at ırkı vardır. Fakat Ahal-Teke atının bütün bu at ırklarının yanında yeri başkadır.

Jane KIDD'e göre Trakehner atının soyunda Ahal-Teke Türkmen atı kullanılmıştır. Yine Michael SCHAFFER'e göre Endülüs atının atası Türkmen atıdır. Yine "The Treasure of Horses" isimli kitaba göre Arap atının atası Ahal-Teke Türkmen atıdır. J.OSBORNE'e göre İngiliz atı yetiştirilmesinde 32 adet Türkmen Ahal-Teke atı sülalesi kullanılmıştır. Byerler Türk isimli atın Arap olduğuna inanılmasına rağmen Jane KIDD ve J. OSBORNE'a göre Byerley Türk safkan Ahal-Teke atı idi.

Ahal-Teke atını, Ruslar birçok yeni at ırkları yetiştirmede kullanmışlardır. Bunlardan başka Karabağ, Karabayır, Kabartay, Don atı, Budyony atı, Orlov atı gibi daha birçok at ırklarında Ahal-Teke atı kanı kullanılmıştır.²³

VII. yüzyılda Türkistan'ı işgal etmeye başlayan Araplar, Türkmenlerin savaşçı boyları ile karşılaşmış, onların güçlü ve güzel atlarının bir bölümünü ülkelere götürmüş, yeni nesil elde ederken Türkmen atlarından yararlanmışlardır.

XIII. yüzyılda Semerkand Sultanı Sultan Muhammed'in Bağdat Halifesi karşı açtığı savaşta ordusunda yer alan atların büyük bir

bölümü Türkmen atlarından oluştuğu tarihi verilerden anlaşılmaktadır. Timur'un İran, Arabistan ve Osmanlı Devletine yaptığı seferlerinde ordu içinde Kara Yusuf komutasında Türkmen atlarından oluşan güçlü ve eğitilmiş alaylar vardı. Türkmen atının çöl bozkır şartlarına uyumlu olması, İran, Arabistan ve diğer ülkelerle yapılan savaşın kaderini olumlu yönde değiştiriyordu.

Türkmen atının soyluluğu ve dayanıklılığı diğer milletlerin de dikkatini çekmiştir. Gerek Sovyet öncesi, gerekse Sovyetler döneminde pekçok Türkmen atı Fransa, Afganistan, Hindistan, Çin, Arabistan, İngiltere, Almanya ve diğer ülkelere götürülmüştür. Bu pazar Sovyetleri oluşturan Cumhuriyetlerde daha da yoğunluk gösterir. Almanların Traken, Macarların Munus, Rusların Don, Özbeklerin Karabayır, Azerilerin Karabağ ve Kazakların Aday at cinslerinin iyileştirilmesi ve geliştirilmesinde Ahal-Teke Atı kullanılmıştır.²⁴ Rusya'nın Orta Türkistan'ı tamamen işgaliyle başlayan süreci 1860'lı yıllardan itibaren Rusya'nın Derkulsk, Limarewsk, Novo-Aleksandrovsk, Sterelets devlet haralarında Türkmen atlarının yetiştirildiği, söz konusu haralarda Türkmen atlarının sayı bakımından Rus atlarından çok olduğu bilinmektedir. Türkmenistan Köy İşleri (Oba Hocalık) Bakanlığı'nın verdiği bilgilere göre,²⁵ Rusya'da 1839 yılında yayınlanan Rusya'daki atçılık çalışmalarına ilişkin istatistiki verilerde ünlü Don atının ıslahında sekizyüz civarında Türkmen atı kullanılmıştır. İhtilalden sonra bu süreç daha da hızlanmıştır. Rusya'nın Stavropol²⁶ bölgesinde yer alan Tersk Kazakistan'ın "Komün" kolhozunda ve Özbekistan da Ahal-Teke atları yetiştirilmiştir. Bu atlar hem tohumluk olarak kullanılmış, hem de sportif faaliyetler ve yarış amaçlarıyla yetiştirilmişlerdir. Ahal-Teke cinsi atlar sadece Rusya veya Sovyetler Birliği'nde değil, dünyanın pekçok yerinde kanın yenilenmesi bakımından tohumluk olarak kullanılmıştır.

Türkmen atlarının 1917 ihtilalinden önce İngiltere, Almanya, Fransa ve diğer ülkelere götürüldüğü de bir gerçektir.

Orta Asya ve Kuzey Kafkasya ile Ural bölgesi atçılığının gelişimi Türkmen atının yardımıyla sağlanmıştır. Kazak ve Kırgızların Moğol tipi atlarının geliştirilmesinde Ahal-Teke atlarının çöl veya yarım çöl şartlarına elverişli olması, onun Sovyetlerin diğer ülkelerinde to-

humluk olarak kullanılmasını doğurmuş, bunun sonucu olarak Teke, Kazak, Don ve Budyannovsk tipi atların birleşimi ile birçok yeni yerli tip elde edilmiştir. Bu atlar sürü halinde yaşamaya elverişli, sert etli, güçlü atlardır.²⁷

Faruk Sümer'in bildirdiğine göre²⁸ Marco Polo, Türkmenlerin Orta Anadolu'da soylu atlar yetiştirdiğini bildirmektedir. Türkistan'dan Anadolu'ya göç eden Türkmenler Türkiye'nin Konya, Aksaray, Karaman, Sivas, Çukurova bölgelerinde güçlü ve değerli atlar yetiştiriyorlardı. Teke Türkmenleri, Teke Platosu olarak adlandırılan Toros Dağlarında deve ve koyun sürüleri ile birlikte sürüler halinde atlar yetiştiriyorlardı. Özellikle Karaman (Larende) bölgesinde, Karamanoğulları ve Osmanlılar döneminde vergilerini yetiştirdikleri atlardan karşıladıkları için kendilerine At-Çeken denilen Türkmen oymaklarının yetiştirdiği atlar her dönemde aranmış, sevilmiş ve Karamanoğulları ile Osmanlıların yaptıkları seferlerde fonksiyonel rol oynamıştır.²⁹

Türkiye'de yaşayan Türklerin nüfusunun büyük çoğunluğu Oğuz-Türkmenlerdendir. Oğuz-Türkmenler Orta Asya'dan Türkiye'ye göç ettiklerinde hem Yomut, hem de Ahal-Teke cinsi atlar alıp getirdiler. Uzun göç yolu ve ekonomik yaşantıları bunu zorunlu kılıyordu. Koyun sürüleri yanında en büyük zenginlikleri atları idi. Bu atların en güzelleri Çukurova'da yetiştirildi. Çukurova toprağı sıcaklığı ve ovasının yapısı ile Türkmenistan topraklarını da andırıyordu. Burada yetiştirilen atlar zamanla yabancıların da ilgilerini çekti. İngiliz atçılığının temelini oluşturan üç attan biri olan ve İstanbul'dan götürülen "The Bherley Turks" adlı tohum atı muhtemelen Ahal-Teke Türkmen atı idi. Bu atlardan biri de Darley Arabiyan idi. Bu at uzun ve dik boyun, küçük ayakları ile Türkmen atını andırmaktadır.³⁰

Türkmen atlarını ülkelerine götüren Araplar, bir dönem tarih sahnesinde önemli rol oynadıkları için, Türkmen atını Arap atı olarak tanıtmışlardır. Öte yandan Türkmenler sadece Türkiye'ye değil, İran, Irak, Suriye, Kuzey Kafkasya'ya da pek çok göç vermişlerdir. Burada yetiştirilen atlar Fars, Arap atları biçiminde adlandırılmışlardır. Oysa bunların çoğunun kökeni araştırıldığında, Türkmen atı oldukları ortaya çıkmaktadır.

Selçuklu ve Osmanlı Devleti'nin motor gücü Türkmenlerdir. Öte

yandan Abbasi Halifelerinin Samarra'da kurdukları ordu Oğuz-Türkmen soyundandır. Bu ordular atlı birliklerinden oluşmaktadır. Atlı birlikler bir yandan Afrika içlerine, öte yandan Avrupa merkezlerine kadar ilerlemiş, buralar yurt edinilmiştir. Buraya götürülen atların içinde en iyi cins Türkmen atları da olmuş bunlardan pek çok döl elde edilmiştir. Türkmen atı hem savaş, hem ticaret, hem de İpek Yolu vasıtasıyla dünyaya yayılmışlardır. Dünyadaki pek çok iyi cins atın kanında Türkmen atının kanı vardır. Rus bilim adamları V.O. Witt, S.V.Afonasev, M.I.Belonogov gibi konunun uzmanı pek çok bilim adamı Arap atı olarak bilinen safkan atların birçoğunun soyunun Türkmen atı olduğunu ispat etmişlerdir. Arap atının varlığı XI. yüzyıla kadar pek belirgin değildir. Arapların Orta Asya'da hakimiyeti sağlamaya mücadeleleri bu tarihten çok (VIII. yüzyıla) önceye dayanmaktadır. Oğuz-Türkmen soyundan olan Karahanlıların 950'li yıllarda İslamiyeti kabul etmeleriyle birlikte Araplarla Türkmenler arasında yeni bir sayfa açılmıştır. Bu ilişkiler ister istemez ticaretin gelişmesi ve genişlemesini sağlamıştır. Türkmenlerin ihraç ettiği malların başında at gelmektedir. Arap atının birden bire dünya literatüründe tanınışı bu tarihten sonraya rastlamaktadır ki bu da Arap atının kanında Türkmen atının kanı olduğu gerçeğini biraz daha kuvvetlendirmektedir.

3. TÜRKMEN ATININ ARAŞTIRILMASI VE GELİŞTİRİLMESİ ÇALIŞMALARI

Orta Asya Türkmen atları hakkındaki araştırmaya dayalı ilk bilgiler; coğrafya araştırmacıları ile seyyahların yazılarında, askeri amaçlı gözlemlere ilişkin raporlarda ve buralarda misyonerlik faaliyetleri yürüten Rus veya İngiliz ajanlarının günlüklerinde bulunur. Bu konudaki ilk eser K.P.Kolosovski tarafından kaleme alınmıştır. Türkistan Atları (Taşkent 1910) adını taşıyan eserde Orta Asya'da yaşayan Türk boylarına ait cins atlara ayrı bir önem verilmiştir. İhtilalden sonra konu yeniden değerlendirilmiştir.

Ziraat bilimleri doktoru V.O. Witt'in yönetimindeki araştırma grubu tarafından Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan Sovyet

Cumhuriyetlerinin yerli at cinsleri olan Ahal-Teke, Yomut, Karabayar ve Lobay at cinslerinin hususiyetleri araştırılmıştır. Bu araştırmanın amacı Orta Asya atlarının tohum, tip, cins farklılıkları, bu cins atların gruplarının sistematik özelliklerini tesbit etmek olarak belirlenmiştir. Bu çerçevede cins atların genetik yapıları ortaya çıkarılmıştır.

Türkmenistan'ın Ruslar tarafından işgal edildiği 19. yüzyılın ortalarında Türkmen atları azalmıştır. Rusların Türkmenistan'ı işgali ile Türkmenler bu işgale karşı geniş çaplı mücadele yapmışlardır.

Sovyetler döneminde Türkmen atçılığı zayıflamakla birlikte halkın ata olan sevgi ve tutkusu her zaman sürmüş devletin ekonomisinin çöküşüne paralel olarak atçılıkta da önemli bir çöküş olmuştur. Atların yaşlanmaları gerekçe gösterilerek binlercesi mezbahalarda kesilmiştir. Bu durum Türkmen halkını derinden etkilemiştir. Parti yönetimini eleştirmekten ve bu eleştirileri yazılı hale getirmekten çekinen insanlar, bakımsız kalan veya yok olan atların bu durumu karşısında eleştirilerini yazılı hale getirmekten korkmamış, çeşitli biçimde durumu eleştirmişlerdir.

Sovyetler Birliği döneminde de Ahal-Teke atının ıslah edilmesi SSCB Merkez Komitesi'nin 13 Temmuz 1935 tarihinde hayvancılığın geliştirilmesine yönelik devlet planlamasının 8. Maddesinde "Ahal-Teke ve Yomut cinsi atların sürekli olarak üretilmesi ve güçlendirilmesi ile Sovyet ve Parti organları sorumludur" denilmektedir. Türkmenler Komünist Partisi Merkez Komitesi ve Türkmenistan Sosyalist Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu 23.06.1964'te "Türkmenistan'ın kolhozlarında devlet çiftliklerinde Ahal-Tekke ve Yomut cinsi atçılığın geliştirilmesi" konusunda birçok kararlar alır. Bu kararlar çerçevesinde Merv ve Daşoğuz haralarının en iyi şekilde desteklenmesi esas alınır.³¹ Ancak iyileştirmeye yönelik bu düşünceler karardan öteye geçemez, Türkmen atı her geçen gün bakımsız ve ilgisiz kalır.

Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov Türkmenbaş 1991 Ağustos ayında Türkmen atçılığının önde gelen yöneticilerini toplamış ve Türkmen tohum atlarının geliştirilmesi yönünde gerekli önlemlerin alınması yönünde kararlar almıştır. Kararlar çerçevesinde yeni bir dönem başlamış, Türkmen atı ve atçılığının geliştirilmesi yönünde büyük hedefler belirlenmiştir. Bu

toplantıda atçılık "Milli medeniyet ve sanat" olarak nitelendirilmiştir.³² -Esasında atçılığın geliştirilmesi meseleleri 1986 yılında da ele alınmış, Türkmen atının kolhoz ve savhoslarda en iyi şekilde üretim, bakımı ve eğitiminin ele alınması istenmiştir.³³ Bu isteğin sebeplerinden biri ekonomikse, diğerleri atın ata-baba mirası kültür ve tarih unsuru olarak kabul edilmesine dayanmaktadır. Esasen Türkmen tarihi kültürü siyaseti ve ekonomisi ile Türkmen atçılığı arasında tarihi bir bağ vardır.

Türkmen atçılığının yok olmaması, gelecek nesillerin, atalarının bu değerli mirasına sahip çıkılabilmesi için ilk defa 1899 yılında Aşabat yakınlarında bir hara kurulur. Bunu takiben Tahtabazar, Yolöten vb. şehirlerde at haraları oluşturulur. Bu haraların bir bölümünde at eğitimi yapılır, ikincisinde ise atlar tohum olarak kullanılır. Devlet haralarında bir günde 12 kilo arpa ve 12 kilo ot ile beslenen atlar yarışlarda başarılı sonuçlar elde ederken; yüzlerce yumurta, kilolarca tereyağı ve süt ile beslenen Merv'li Hoca'nın seyisliğini yaptığı özel kişilere ait atlar yarışlarda başarısız sonuçlar elde ederler. Yapılan araştırma sonucu bu atların birbirine akraba olduğu, bu yüzden kemik dokularının hızlı koşmaya elverişli olmadığı ortaya çıkar ve neslin ıslahı çalışmalarına hız verilir.³⁴ Günümüz Türkmenistan'ında kolhoslarda ve çiftliklerde cins atların sayısını arttırmak ve onların dayanıklılığını güçlendirmek amacıyla, çeşitli çareler düşünülmektedir. Buna göre "cins atı olan kolhoslarda Ahal-Teke atlarının cins atçılığı konusu ele alınmalı, iyi kolhoslarda ve çiftliklerde cins kısırak ve aygırları bakıp beslemeli, kolhoslardaki atları ıskartaya çıkarmak ve satmak işini bölgenin baş zootekniklerinin izniyle gerçekleştirilmeli; atları, haraları ve devlet cins atçılığını kayıt defterlerine yazma işini yola koymalı, yaşı gelen tayları, at yarışına hazırlamalı, tayları sinamalı, Aşabat şehrinde yeni hipodrom yapılmalı ve varolan hipodromlar değerlendirilmelidir".³⁵

Dipnotlar:

1. Yarkın, İbrahim, Atçılık, A. Ü. Ziraat Fakültesi; Ankara, 1953, s. 41-42
2. Ibid.
3. "Ahal-Teke Atı", Türkmen Sovyet Ansiklopedisi, C.:1. Aşgabat: 1974, s. 238-240.
4. RASONYI, Laszlo, Tarihte Türklük, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1988 s. 51
5. ERK, Nihal Veteriner Tarihi, Ankara, 1978 s. 2
6. W. Schmidt. O. Menghin, W. Koppers ve F. Flor bu görüştekilerin başlıcalarıdır. Geniş bilgi için bakın; Kafesoğlu İbrahim, Türk Milli Kültürü, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1984, s. 207-214.
7. Ibid, s. 204-206.
8. Atlı-göçebe kültür ve medeniyeti hakkında geniş bilgi için bkz. Kaplan, Mehmet, "Dede Korkut Kitabında Hayvanlar", 60. Doğum Yılı Münasebetiyle Köprülü Armağanı, İstanbul; Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, 1953, s. 12-148; Kaplan Mehmet, Oğuz Kapağan Destanı (Edebi Bir Tahlil), İstanbul; Dergah Yayınları, 1979, s. 26-28 Rasonyi, a. g. e., s. : Kafesoğlu, a. g. e., s. 201-214.
9. Kafesoğlu, a. g. e., s. 201-204.
10. BATU, Selahattin, Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi, Ankara, Yüksek Ziraat Enstitüsü yayınları, 1938, s. 149-150
11. Kafesoğlu, a. g. e., s. 207.
12. GÜNDOĞDİEV, Ovez Ataevič, Roli Konya I Cizni Türkmen, Aşgabat: Akademiya Navuk Türkmenistana, 1994.
13. RESULOV, Nimet "Özbekistan'da Atçılık" Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık, İstanbul: TJK Yay., 1995,
14. Ibid, s. 362.
15. Bu konuda bkz. Divitçioğlu Sencer Kök Türkler (Kut, Küç ve Ülgü) İstanbul, Ada Yayınları, 1987; Resulov, a. g. e., s. 362.
16. Koppers, a. g. e., s. 471.
17. Divitçioğlu a. g. e., s. 261-267; Sümer, Faruk, Türklerde Atçılık ve Binicilik, İstanbul; Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1983, s. 10-15; Ogel, Bahattin, Türk Kültür Tarihine Giriş, QC, Ankara; Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, s. 127. Atın bir mübadele aracı olarak veya peşin para ile satıldığını Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lügati-Türk Tercümesi, (4 Cilt), (Çev. Besim Atalay), Ankara; Türk Dil Kurumu 1985) bildirmektedir. İpeğin vasfı bozulduğu takdirde değişim aracı altın ve gümüş olmaktadır.

18. GOREPOV, K. Ahal-Tekinsköl Konevodstvo Türkmenşkov SSR, Aşgabat: İzdanie Narodnogo Komissariata Zemledeliya Türkmenşkov SSR, 1928, s1-2.
19. Ibid, s. 2-3.
20. WITT, V. O., Loşad Drebnego Vostoka/Konskiye Porodı Srednet Azii, Moskva: Akademiya Selbskahoz Navuk Uh. V.I. Lenina. 1937, s. 10-13.
21. Behişt Bedevler, Aşgabat-Moskva: Vneştorğ-İzdat. 1996, s. 33.
22. Ahal-Teke Atları Aşgabat: Türkmenistan Neşriyatı. 1966, s. 3-4.
23. GÜLEÇ, Ertuğrul, Ahal-Teke Atı, Ankara: Anadolu At Irklarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Yayınları. 1995, s. 22-35.
24. BELENOGOV, Milli, Türkmenistan Atlarının Ahal-Teke Tohumı ve Onı Govillandırmağın Yolları Aşgabat: Türkmenistan Neşriyatı. 1953, s. 4-6.
25. Ahal-Tekla Atları, 1969, s. 4.
26. Kafkasya'da yer alan Stavrapol, Türkmenlerin yoğun olarak yaşadığı bir bölgedir.
27. SÜMER, a. g. e., 1983, s. 4
28. BELENOGOV, a. g. e., s. 38-40.
29. SÜMER, Faruk a. g. e., s. 146.
30. At-Çekenler başlıca Larende (Karaman), Akşehir ve Koçhisar gölü arasındaki bölgede yaşıyorlardı. Bu yörenin merkezi Koçhisar gölü kıyısına yakın yerdeki Eski olup bugün de mevcuttur. Konya, Aksaray arasındaki eski Selçuklu anayolu üzerinde bulunan Eşmekaya köyü de At-Çeken beylerinin oturdukları yerlerden idi ki bu beylerin nesli zamanımıza kadar gelmiştir. "Bayerley Türk", Türk Dünyası.
31. Ahal-Teke Atları Aşgabat: Türkmenistan Neşriyatı. 1966, s. 3
32. Karar çerçevesinde Türkmen atçılığı hakkında Türkmenistan Milli Kütüphanesi tarafından bir bibliyografya hazırlanmıştır. Bu konuda bkz. Seyitnazarov, Üstü Şamallı Bedev, Aşgabat 1992, 28 s. Bibliyografya; seyisler, at sporu, atlı yürüyüşler, edebiyatta at tipi, sanatta at, Türkmen atları sirk mekanında olmak üzere 8 bölüm altında toplanmıştır.
33. Bu konuda bkz. Sovyet Türkmenistanı, 20 Ağustos 1986; ve 3 Ağustos 1991.
34. GOREPOV, a. g. e., s. 80-82
35. SAPAROV, B. "Ahal-Teke Atlarının Tohum Hillerini Govullandırmak Meseleleri". Türkmenistanın Oba Hocalığı, No: 3, 1961, s. 53-56.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN TEMEL NİTELİKLERİ

* Zeki HAFIZOĞULLARI

Türk ulusunun ve bu ulusun egemen iradesinin ifadesi olan Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin toplumsal, hukuki, ekonomik ve siyasi düzeni, bir kurtuluş savaşı içinde doğan "kurucu iktidarın" değiştirilmesi teklifini bile yasakladığı, tarihsel üç temel ilkeye dayanmaktadır¹.

Bunlar, cumhuriyetçilik, demokratiklik, millilik ilkeleridir.

Söz konusu bu ilkeler, esasen, Kurtuluş savaşının siyasi ve hukuki tüm metinlerinde birlikte veya dağınık bir biçimde, açık veya örtülü olarak yer almış bulunmaktadır.

Bugün, Anayasamız, 1. Maddesinde cumhuriyetçilik, düzgün ifade edilmemiş olmakla birlikte 2. Maddesinde demokratiklik, 3. Maddesinde millilik ilkelerine yer vermiştir.

Cumhuriyetçilik, devletin başındaki kişinin, cumhuriyet esaslarına göre belirlenmesidir. Devletin başındaki kişinin cumhuriyet esaslarına göre belirlenmesi demek, bu kişinin, doğrudan veya temsili olarak halk tarafından seçilmesi demektir. O halde, cumhuriyet devletlerinde, devlet başkanlığının kaynağı, sonunda bizzat halkın iradesi olmaktadır.

Anayasamız, "Türkiye Devleti bir cumhuriyettir" diyerek, hukuk düzenimizde, her çeşit krallığı, "sultanlığı ve halkın iradesinden kaynaklanmayan ferdi ve kolektif her türlü devlet başkanlığını yasaklamıştır. Bu demektir ki, hukuk düzenimiz, mutlak surette, her çeşit sultanlık düzenlerine olduğu kadar, ulusun serbest iradesine dayanmayan her çeşit diktatörlük düzenlerine de karşıdır.

* Prof. Dr. Zeki Hafizoğulları Atatürk Kültür Merkezi Asli Üyesidir.

Anayasamız, demokratiklik ilkesini ifade ederken, "cumhuriyetin nitelikleri" başlığı altında, Türkiye Cumhuriyeti" demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devletidir" demektedir. Açıkça ki, Anayasa, ülkede, demokratik olmayan her çeşit toplumsal-hukuki-siyasi düzeni mutlak bir biçimde yasaklamış bulunmaktadır.

Demokratik düzenlerin zorunlu bir şartını oluşturan laiklik, bir kurtuluş savaşı ortamında biçimlenen Türk toplumunun ve o toplumun siyasi-hukuki tezahürü Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kimliğidir, olmazsa olmaz şartıdır.

Laiklik, kısaca, devlet denenen siyasi-hukuk örgütün bir unsurunu oluşturan egemenliğin kaynağının veya devletin hukukunun kaynağının beşeri irade olması olarak tanımlanmasıdır. Gerçekten, siyasi metinlerimizde ve Anayasalarımızda, laiklik, "egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" şeklinde ifade edilmiştir.

İddia edilenin tersine, laikliğin başka bir tanımı da yoktur. Sekülerizm, devlet başkanının "kral" veya "sultan" vs. olduğu hukuki-siyasi düzenlerde hukukun kaynağının beşeri irade olması esasıdır.

Laiklik düşüncesinde, toplum, salt "akti" bir veri olarak algılanmaktadır. Bunun zorunlu sonucu, kanun önünde eşitliktir. Kanun önünde eşitlik, din ve vicdan hürriyetini zorunlu kılmıştır. Kuşkusuz, laik hukuk düzenlerinde, herkes, "dinini yaşamakta" serbesttir. Ancak, bu serbesti, ister kanun, ister örf ve adet biçiminde ortaya çıkmış olsun, hukukun kaynağının "beşeri irade" olması esasıyla sınırlıdır.

Laiklik, beşeri düşüncede, açıkçası bilimde meydana gelen değişimin zorunlu bir sonucudur. Bundan ötürüdür ki, laiklik toplumsal düzenlerde, bilim, "nakli" değil, salt "akli" bir değer olarak algılanmıştır. Tabii, bunun sonucu olarak eğitim tüm unsurlarıyla "dünyevi" kılınmış, dolayısıyla devletin "dini eğitim" yapması yasaklanmıştır. Gerçekten, laik bir hukuk düzeninde, Devlet, dini eğitim yapamaz, kamu hizmetinin icabı olarak, ancak "din eğitimi" yapabilir. Bu bağlamda olmak üzere, 3 Mart 1340 tarih ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu "dini eğitim" düzeni yerine "din eğitimi" düzenini getirmiş, dolayısıyla bu durum "eğitim reformunu" "üniversite reformunu" zorunlu kılmıştır.

"Sosyal bir hukuk devleti" olmak, bizce, bu çağda, "demokratik bir

devlet" olmanın zorunlu bir sonucudur.

Bugün, hukuka bağlı bir devlet olmadan, demokratik bir devlet olmayı anlamak da pek kolay değildir.

Öte yandan, Anayasanın demokratik toplum-hukuk-devlet düzenini dayandığı ilkeler, sözel olarak bakıldığında, yanlış anlaşılmalara neden olabilmektedir. Gerçekten "Atatürk milliyetçiliğine ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere bağlılık" ifadesi, demokrasi kavramının özüne ilişkin bir tartışmayı da beraberinde getirmektedir.

Tartışma, bir devlet düzeni liberal-demokratik bir devlet düzeniyse, o devletin bir ideolojisinin olmayacağı düşüncesinden kaynaklanmaktadır. Denmektedir ki, Liberal-demokratik devlet düzenlerinde, devletin idealleri olur ama, bir ideolojisi olamaz. Ancak, bu düzenlerde, olsa olsa, devletin içinde yer alan siyasi partilerin ideolojileri olabilir.

Bu durumda, eğer dersek ki, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin bir ideolojisi vardır, o da "Atatürkçülük" tür; o zaman Türkiye Cumhuriyeti Devletinin demokratik bir devlet olduğunu söylemeye imkan yoktur. Yok eğer dersek ki, Türkiye Cumhuriyeti Devleti demokratik bir devlettir, o zaman "Atatürkçülük" diye bir ideoloji mevcut bulunmamaktadır.

Bu ikilemin giderilmesi gerekmektedir.

Anayasanın 2. Maddesi hükmünün sözünden çıkılıp özüne inildiğinde, Atatürkçülüğün, devletin bir ideolojisi olmadığı, tersine sadece ulusun ulaşmak istediği bir ideali olduğu görülür. Gerçekten, Atatürkçülük, bir kurtuluş savaşı sonunda doğan, biçimlenen Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kendisidir, onun dünü bugünü ve yarınıdır. Kuşkusuz, bir şeyin kendisi, o şeyin ideolojisi olamaz.

Anayasa, 3. Maddesinde "Türkiye Devleti ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür" diyerek, Devletin, bir "milli devlet" olduğuna işaret edilmiştir.

Milli devlet ile milliyetçi veya ırkçı devleti birbirine karıştırmamak gerekir. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, arazi bazı dönemler hariç, hiçbir zaman, milliyetçi, ırkçı bir devlet, yani ırkçılık ideolojisine sahip bir devlet olmamıştır.

Milli devlet, bir yandan beşeri unsuru "ümme" olan devletin, beşeri unsuru "halklar" olarak devletin karşıtıdır.

Gerçekten, Türk milleti, Türk ulusu anlamına gelen "Türk halkı" yerine "Türkiye halklarından" söz etmek, Anayasanın 3. Maddesi karşısında temel bir yanıla düşmektir, çünkü Anadolu toprakları üzerinde siyasal kimlik kazanmış olan tek bir halk, tek bir ulus, tek bir millet vardır. Bu Türk milletidir. Ancak, bu millet birçok boydan, soydan veya ırktan oluşmaktadır. Öyleyse, "Türk Milleti" ifadesi, Anadolu toprakları üzerinde yaşayan ve tarihin bir kesitinde bir kurtuluş savaşı içinde siyasallaşan halkın hukuki adı olmaktadır.

Öte yandan, Anayasanın 3. Maddesi karşısında, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin bir "İslam Devleti" olduğunu söylemek de yanlıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, Anayasasına göre, bir "İslam Devleti" değildir, çünkü Anayasa, dini, kişinin ve devletin bir niteliği olarak almamıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti, kendisi değil, halkı "müslüman" olan bir devlettir. Kuşkusuz, bu iki kavram, birbirinden çok farklıdır.

Milli Devlet olmak demek, en başta, o ülkenin "hukukunun, ekonomisinin, eğitiminin" milli olmasıdır.

Eğitimin milliliği, eğitimin "ırkçı", "kozmopolit", "sınıfçı", "ümme" vs. olmamasıdır. Milli kültür yanında etnik alt kültürler, ancak milli kültüre zarar vermemek kaydıyla eğitimin konusu olabilirler.

Milli eğitim milli dille yapılır. Anayasa milli dilin "Türkçe" olduğunu söylemektedir.

Hukukun milliliği kavramı, daha 1923 yıllarında, laiklikle bağlantılı olarak, Ziya Gökalp tarafından tanımlanmıştır. Bu tanım çeşitli ifadelerle anayasalarımızın temelini oluşturmuştur.

Büyük Düşünür, kısaca, şunları demektedir.

Hukuki Türkçülüğün gayesi, Türkiye'de asri bir hukuk vücuda getirmektir. Bu asrın milletleri arasına geçebilmek için en esaslı şart, milli hukukun bütün şubelerini teokrasi ve klerikalizm bakiyelerinden büsbütün kurtarmaktır. Teokrasi, kanunların, Allahın yeryüzündeki gölgeleri addolunan halifeler ve sultanlar tarafından yapılması

demektir. Klerikalizm ise esasen Allah tarafından verildiği iddia olunan an'anelerin layetegayyer konular addolunarak Allahın tercümanları itibar olunan ruhaniler tarafından tefsir edilmesidir.... Kurunu vustai devletlerin bu iki alameti mümeyyizesinden tamamıyla kurtulmuş devletlere asri devlet namı verilir. Asri devletlerde, evvela gerek kanun yapmak ve gerek memleketi idare etmek selahiyetleri doğrudan doğruya millete aittir. Milletlerin bu selahiyetini tahdit ve takyit edecek hiçbir makam, hiçbir an'ane ve hiçbir hak yoktur.

Laikliğin de tanımı olan bu özlü ifadeler karşısında başka bir açıklamaya herhalde gerek bulunmamaktadır.

"Milli ekonomi" İzmir İktisat Kongresi'nde ifadesini bulmuş ve biçimlenmiştir. Gerçekten, Atatürk, "Hakimiyeti milliye hakimiyeti iktisadiye ile tersin edilmelidir.... Yegane kuvvet, en kuvvetli temel iktisadiyattır. Dahil olduğumuz halk devrinin, milli devrin, milli tarihini yazabilmek için kalemler olacaktır.... halk devri, iktisat devri mefhumıyla ifade olunur. Öyle bir iktisat devri ki, memleketimiz mamur, milletimiz müreffeh ve zengin olsun" demektedir.

Özetlersek, siyasi metinlerde, yürürlükte olmayan anayasalarda ve Anayasamızın 1, 2 ve 3. Maddelerinde ifadesini bulan cumhuriyetçilik, demokratiklik ve millilik ilkeleri, hukuk düzenimizin değiştirilmesi mümkün olmayan anıtsal, mükemmel temel taşlarıdır.

Ancak, bugün, ülkemizde de taraftarı bulunan bazı post-modernistler, "milli devletin" tarihi yaşını doldurduğunu, "egemenlik erkinin" sonunun gelmek üzere olduğunu, giderek çok hukukluluğun ve bu bağlamda halk hukukunun etkin olma yolunda bulunduğunu, dünyanın "globalleşmeye" doğru gittiğini iddia etmektedirler.

Bu düşünceye katılmak mümkün değildir.

Yeni bir çağın eşiğinde olduğumuz, dünyanın giderek globalleştiği, önümüzdeki yüzyılın büyük farklılıklar göstereceği elbette doğrudur.

Ancak, bizce yanlış olan, moda olmaktan ileri gidememiş olan postmodernizm düşüncesidir. Bu düşünce, en başta, milli devlet ile milliyetçilik hareketini karıştırmış, böylece milli devlet içinde yer alan birçok etnik grubun insan haklarını sağlama görüntüsü altında, ırkçılık

yapmasına zemin hazırlamıştır.

Öte yandan, Postmodernizm, egemenlik kavramının halen devlet denen siyasal örgütün zorunlu bir unsuru olduğunu, ancak bu çağda "karşılıklılık" esas olmak üzere erkin yeni biçimler aldığını kavrayamamıştır.

Son olarak, bu düşüncenin, özellikle ülkemizde, "halk hukuku" sözüyle neyi kastettiği belli değildir. Halk hukukundan maksat eğer kaynağı beşeri irade olan uyulması zorunlu davranış kuralları bütünüyse, bu örf ve adetten başka bir şey değildir. Hukuk düzenleri, sistemlerine göre, zaten bir toplumun davranış kuralları bütünü olarak örf ve adeti değerli saymaktadırlar. Ancak, halk hukukundan maksat, bir toplumda cari, kaynağı ilahi olan davranış kuralları bütünüyse, beşeri iradenin ürünü olmayan bu davranış kuralları zaten halkın hukuku değildir. Bu, esasında, teokratik toplum hukuk-devlet düzenidir. Kuşkusuz, böyle bir anlayış, artık postmodernizm değildir. Bu, olsa olsa, çağdışı kalmış bir düşünceyi, yeni bir malzeme kullanarak, örtülü yoldan canlandırmaya kalkışma çabasıdır.

Dipnotlar:

1. İş bu çalışmada kullanılan ayrıntılı bilgi ve bibliyografya için bkz. Hafızoğulları, **Laiklik İnanç, Düşünce ve İfade Hürriyeti**, US-A Yayınları, Ankara, 1997; İD. Bir Kültür Ürünü Olarak Hukuk Düzeni, Tebliğ, Dördüncü Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, 4-7 Kasım 1997, Ankara, Türkiye; Gökalp, **Türkçülüğün Esasları**, Varlık Yayınları, İstanbul, 1961; Afet İnan, **İzmir İktisat Kongresi**, 17 Şubat-4 Mart 1923, Türk Tarih Kurumu, 1982; Atatürk, Nutuk, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1950-52.

KİTAP TANITIMI

İsmail Musa, **Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Durum ve Harici Devletlerin Siyaseti (1917-21 yılları)**, Bakü 1996, 328 sayfa.

Bu çalışma Nahçıvan ve Zengezur gibi stratejik açıdan önemli bölgelerde 20.yüzyılın başındaki siyasi durumu analiz etmektedir. Siyasi ve askeri sorunların yakından incelenmesi Yakın (Türkiye, Rusya, İran) ve Uzak (İngiltere, ABD) çevre ülkelerinin bu bölgeye yönelik özel bir ilgi duyduklarını göstermektedir. Çalışmanın ana konusu bu devletlerin ilgisinin nasıl oluştuğu ve bu ilginin oluşmasında ne tür yöntemlerin kullanıldığıdır.

Bu bağlamda, çalışma Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki toprak sorunlarına yeni bir açıklama getirmektedir. Daha önce yapılan yorumlar çoğunlukla Sovyet ve Batılı tarihçiler tarafından yanlış varsayımlara dayandırılmıştır. Çalışmanın sonucunda bu tarihçilerin objektif olmadıklarını söylememiz gerekmektedir. Bu tür yanlışlardan kaçınmak için kitap hem yerli hem de yabancı arşiv belgeleri üzerinde yoğunlaşmıştır.

Birinci bölüm Ermenilerin bu bölgeler üzerindeki talepleri ve bölgeye yönelik askeri müdahalelerinin yanısıra Ermeni müdahalesine karşı ortak bir cephe olarak Azerbaycan'a Türkiye'nin verdiği siyasi ve askeri yardım ele alınmıştır.

İkinci bölümde ilk olarak Büyük Britanya'nın politikalarındaki çelişkiler ve ikinci olarak bu çelişkilerin İngiltere'nin bu bölgelerdeki nüfuzunu güçlendirmek için nasıl düzenlendiğini incelemektedir. Ayrıca İngiliz koruması altında Nahçıvan bölgesinde oluşturulan "Ermeni Yönetimi" özellikle bu yönetimin hedefleri ve ulaştığı sonuçları yakından incelemeye almıştır.

Üçüncü bölüm Birleşik Devletlerin Azerbaycan'ın yukarıda adı geçen bölgelerinde nüfuzunu güçlendirmeyi hedefleyen politikası ve Nahçıvan'da Amerikalı yönetici gibi sorunları araştırmaktadır. Bu bölümde ayrıca ABD'nin girişimiyle 23 kasım 1919 tarihinde Azerbaycan ve Ermenistan arasında imzalanan anlaşmayı takiben Zengezur

bölgesinde askeri ve siyasi ortamın gerginleşmesi ele alınmaktadır.

Dördüncü bölümde 1920 yılında Rusya'nın yeniden ele geçirdiği bölgelerdeki siyasi durum, 1921 yılında Zengezur'un batı kısmının Ermenistan'a bırakılması ve Yüzyılın başlarında Moskova ve Kars konferanslarında Nahçıvan problemi gibi bir dizi sorun ele alınmıştır.

Sonuç bölümünde tekrar dış güçlerin Azerbaycan'ın bu bölgelerinde 1917-21 yıllarında siyasi ortamın gelişmesindeki rollerine değinilmektedir.